

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії України та правознавства

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

(підпис) (прізвище, ініціали)
«__» _____ 20__р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 20__р.

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ В УКРАЇНІ
(СЕР. 50 - ПОЧ. 60-Х ХХ СТ.)

Кваліфікаційна робота студента
групи ІГ-м-13
ступеня вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Успенського Дмитра Олеговича
Керівник: кандидат історичних наук,
доцент Печеніна Н.А.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ 1950-х – 1960-х рр.....	6
1.1. Історіографія проблеми.....	6
1.2. Джерельна база дослідження	23
1.3. Методологічні основи дослідження.....	27
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1953 – 1964 РР.)	36
2.1. Передумови реабілітації жертв політичних репресій.....	36
2.2. Початок реабілітаційних процесів в 1953 – 1955 роках	44
Висновки до розділу 2	57
РОЗДІЛ 3. РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1956 – 1964 РР.)	60
3.1. XX з’їзд КПРС та зміна політичного курсу партійного керівництва	60
3.2. Особливості політики реабілітації в Україні на початку 1960-х років....	66
Висновки до розділу 3.....	78
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Актуальність теми. Однією з найтрагічніших сторінок української історії є репресії тоталітарного режиму. Перед громадськістю та історичною наукою стоїть задача докорінного вивчення цього явища та винесення історичних уроків. Прикладом переорієнтації на новий лад можуть слугувати реабілітаційні процеси, що почалися в 1953 році й заклали основи реформування державно-партійної системи, проголосили новий курс в лінії партії. Саме досвід хрущовської десталінізації, який спрямовувався на подолання жахливих явищ тоталітарного режиму, започатковував лібералізацію суспільного життя в державі, поновлення в правах необґрунтовано репресованих за контрреволюційні та політичні злочини. Поряд з реформуванням суспільно-політичного радянського життя, реабілітація жертв сталінських репресій відкрила шлях до подальшого оновлення системи, оскільки відхід від жорсткого-директивного управління привів до виникнення опозиції, яка пізніше виросла в дисидентський рух.

За доби незалежності значно активізувалося дослідження карально-репресивної системи та її впливу на громадян, тому питання реабілітації неможливо було уникнути.

За три десятиріччі існування української історіографії з даної тематики були зосереджені вагомі теоретичні напрацювання, зокрема, роботи О.Бажана, С.Кульчицького, Л.Місінкевича та ін. Прикладом систематичного вивчення політичних репресій 1920-1980-х рр. в Україні залишається Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», а також її обласні підрозділи, які здійснювали дослідження репресивних дій компартійної влади щодо населення України у регіонально-історичному аспекті.

Однак маловідомими залишаються статистичний вимір реабілітації, дослідження свідомісного чиннику в умовах реабілітації.

Метою магістерської роботи є дослідження процесу реабілітації жертв сталінських репресій в 1953 – на початку 1960-х років.

Поставлена мета обумовлює такі **завдання**:

- 1) проаналізувати історичну літературу та джерельну базу з досліджуваної теми;
- 2) визначити методологічну базу дослідження;
- 3) дослідити політичні передумови реабілітації середини 1950-х років;
- 4) визначити тенденції проведення реабілітації на теренах Української РСР протягом 1950-х -1960-х років.

Об'єктом дослідження є процес реформування суспільно-політичного життя середини ХХ століття та місце в ньому процесу реабілітації.

Предметом дослідження є реабілітація жертв сталінських репресій в середині 1950-х – на початку 1960-х рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період проведення реабілітації (середина 1950-х – початок 1960-х рр.).

Географічні межі дослідження включають територію Української РСР в зазначений період.

Методологічна база дослідження базується на таких методологічних принципах як об'єктивність, історизм, системність, науковість, соціальний підхід, що дозволяють дослідити цілісну історичну картину реабілітаційних процесів. За допомогою наукових підходів, таких як: історико-антропологічний, історико-логічний, культурологічний, структурно-функціональний дозволяє об'єктивно проаналізувати історичні події 1950-х – 1960-х років, здійснити критику тих подій, обґрунтувати висновки дослідження.

У магістерському дослідженні широко використовується такі загально-наукові методи як: аналіз, синтез, узагальнення, статистичний, біографічний, критичний. Були використані також спеціально-наукові методи: історико-логічний, історико-порівняльний, ретроспективний, історико-системний.

Наукова новизна одержаних результатів магістерської роботи полягає у тому, що за допомогою статистичних методів прослідковано особливості реабілітації на Дніпропетровщині та досліджено свідомісний чинник в умовах реабілітації.

Практичне значення дослідження полягає у всебічному дослідженні проблеми реабілітаційних процесів, яке здійснюється на основі аналізу партійних та державних документів тієї епохи, джерел особового походження партійних діячів та залучення архівних джерел у контексті реабілітаційного виміру політики радянської влади. Крім того для пояснення особливостей процесу була складена статистична база дослідження, на основі якої схарактеризовано особливості реалізації процесу реабілітації на території Дніпропетровщини.

Апробація результатів дослідження проводилася під час ІХ Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу» (Кривий Ріг, 2018) та під час ІІ Всеукраїнської наукової конференції «Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій» (Дніпро, 2018).

Були опубліковані статті:

1. Політичні передумови політики реабілітації 1953-1956 рр. // Гуманістичні цінності світових цивілізацій і проблеми сучасного світу: Збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених. - Кривий Ріг, 2018. – С.168-171.

2. Реабілітаційна політика радянської влади протягом 1956 – 1965 років (за даними Дніпропетровського архіву) // Освіта і наука в умовах глобальних трансформацій. Матеріали ІІ Всеукраїнської наукової конференції. - Дніпро, 2018. – С.107-109.

Структура роботи зумовлена логікою дослідження, його метою і основними завданнями. Магістерська робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератур, додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ 1950-х – 1960-х РР.

1.1. Історіографія проблеми

Однією з найтрагічніших сторінок української історії залишаються репресії 1920-1930-х років. Реабілітаційна політика державної влади всередині 1950-х-1960-х років була направлена на подолання наслідків сталінського режиму, пошук нових методів усунення кризи радянського режиму. Тому основні тенденції та особливості вивчення даної теми дослідження слід простежувати, насамперед, в сукупності тих умов, що мали місце в тогочасному радянському суспільстві, а саме: у взаємовідносинах партії та державних структур, верств суспільства та партії, партії та радянського суспільства. Теоретичні дослідження нараховують праці, які аналізують проблеми реабілітації у загальному вимірі політичного курсу партійного керівництва, у місцевому вимірі щодо особливостей проведення в Україні. Тим самим подається цілісна історична картина причин, ходу та значення змін у радянській державі.

Історіографія дослідження почала формуватися недавно, що пояснюється в першу чергу хронологічною особливістю теми, а по-друге, контролем комуністичної партії над джерелами історичної інформації. Слід сказати, що тільки в умовах перебудови та незалежності дана тема отримала імпульс для подальшого розвитку, вже в умовах звільнення від партійної цензури. До того ж прицільна увага до цієї проблеми пояснюється необхідністю законодавчо визначити статус жертв сталінського терору, їх близьких та механізмів відшкодування збитків. Так, в квітні 1991 року був прийнятий закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». Однак і за таких умов, категорії жертви політичних репресій трактуються досить широко, за твердженням Є. Захарова, не всі, хто зазнав політичних репресій, підпадають під

реабілітацію [33]. Тому перед істориками виникла необхідність всебічно дослідити реабілітаційний вимір політики радянської влади.

Перші розвідки щодо даної проблеми належать західним дослідникам, які практично по «горячим слідам» проаналізували зміни в Радянському Союзі. Насамперед, західні вчені мали перевагу, оскільки вони спиралися на джерельну базу в умовах відсутності партійного контролю.

У цьому плані першість серед зарубіжних дослідників історики Ю.С. Борисов та А.В. Голубєв віддають американському соціологу Л. Лабедзу. У своїй праці «Відродження і занепад» у 1963 році автор надав аргументовану оцінку процесу реабілітації. Він розрізняв юридичну, політичну та публічну сторони цього процесу. За його характеристикою, юридична реабілітація давала можливість зняти звинувачення кримінального характеру і приводила до закриття справи. Вона, як правило, проводилася негласно. Політичну реабілітацію дослідник розглядав як поновлення в партії та зняття заборони на згадку реабілітованих в пресі та у науковій літературі. Наступною стороною була публічна реабілітація, яка мала на увазі звернення до широкої громадськості з тією чи іншою складовою справи [7].

Дж. Шапиро приділив увагу причинам реабілітаційних процесів у праці «Реабілітаційна політика після Хрущовського керівництва». Автор стверджує, що реабілітація проводилась як антисталінська кампанія, яка допомогла поставити органи внутрішніх справ під контроль, а також допомогла М.С. Хрущову в його боротьбі за владу, останньою причиною був тиск громадськості на владу – політичних та військових чинів, пересічних громадян, родичі яких потрапили під репресії [45].

Борис Левицький, журналіст та політолог українського походження, поділяв погляди Дж. Шапиро щодо громадського тиску на партію як головну причину проведення реабілітації, зокрема, ініціатором змін вважав істориків, які згуртувалися навколо журналу «Вопросы истории». Як стверджує дослідник, необхідність проведення реабілітації була викликана боротьбою

за владу в партійній верхівці, а після поразки «антипартійної групи», вона відійшла на другий план через непотрібність у майбутньому курсі [7].

Нідерландський дослідник Ван Гаудоувер у монографії, яка побачила світ у Великобританії у 1986 році, розглядав певні аспекти процесу реабілітації, відмічав: особисту реабілітацію, що означала визнання невинності, соціальну – компенсація за заподіяні страждання та не виплачену зарплату, повернення конфіскованого майна та ін.; партійну – як поновлення в партії. Він вважав, що реабілітація мала чітко визначену мету – створити враження, що партія повністю змінює своє відношення до терору. Цей процес визначався сукупністю як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних причин, що спрямовувалися на зміцнення партії [43, с. 3].

Разом з тим, більшість західних істориків акцентують увагу на неповноцінності, вибірковості реабілітації. Більшість з західних дослідників повною вважають публічну реабілітацію, оскільки юридична реабілітація проводилася таємно й не в усіх випадках. За твердженням Ю.С.Борисова та А.В. Голубєва «не було розроблено єдиної процедури реабілітації. Самі реабілітовані та їх родичі практично не знали нічого про свої права навіть у тому обсязі, в якому вони були визначені відповідними документами, які теж залишалися секретними. Реабілітація була не так юридичним, скільки по суті політичним процесом» [7].

На думку дослідника С. Оппенхейма, реабілітація слугувала єдиним можливим засобом руйнування образу вождя Сталіна, проте з певними обмеженнями, оскільки партійна влада не відмовилась від політики індустріалізації та колективізації. Реабілітація була необхідна для збереження особистої безпеки партійної верхівки, що теж була об'єктом терору за сталінської доби [45, с. 60].

Оцінюючи перебіг реабілітації в СРСР, дослідники проявляли однаковість у визначенні етапів цього процесу. Періодизація, запропонована С. Оппенхеймом, визначала три етапи. Перший – з березня 1953 по лютий 1956 рр., коли заходи проводилися негласно, йшла так звана

вибіркова реабілітація, яка стосувалася лише окремих осіб і випадків. Другий етап – з лютого 1956 р. по жовтень 1961 р. Вона, як і раніше, носила закритий характер, проте у різних виданнях почали з'являтися заборонені раніше імена репресованих. Третій етап – з жовтня 1961р. по 1967 р. Після XXII з'їзду КПРС була обмежена публічна реабілітація, однак у пресі з'являються публікації про політичні репресії, санкціоновані вищими ешелонами влади [43, с. 352].

Окрему увагу дослідники звернули на обставини, в яких протікав реабілітаційний процес та на критерії, під які підпадали реабілітовані. Так, С. Оппенхейм наголошує на тому, що обрання нового курсу партійним керівництвом було пристосуванням до нових умов, оскільки політика терору загнала країну в кризове становище. Щодо критеріїв, то головним критерієм визнавалася політична необхідність. Дослідник Ван Гаудовер, на підставі аналізу біографій реабілітованих, прийшов до висновку, що головну увагу було приділено старим більшовикам, тобто тим, хто вступив в партію до 1917 року [7].

Після відставки М.С. Хрущова, реабілітація поступово була згорнута. Цю особливість західні дослідники, насамперед, Дж. Шапиро пояснюють тим, що головних конкурентів у партійній верхівці не залишилось, реабілітація розглядалася як щось другорядне, до того ж нове кадрове керівництво не було серйозно скомпрометовано участю в репресіях. До того ж органи внутрішніх справ – головне знаряддя сталінської системи, були поставлені під контроль партії [45, с. 62].

Праці західних дослідників визначаються систематичністю й узагальненими висновками, однак вони містять деякі суперечності, насамперед, реабілітація зводилася в контекст звільнення політичних та військових чинів, розвідки щодо проблем реабілітації пересічних громадян практично відсутні. Дана обставина пояснюється обмеженою джерельною базою, закритим доступом до радянської архівної бази дослідження. Однак їх творчий здобуток заклав основу для глибокого розуміння цього процесу.

Радянський період висвітлення даної проблеми характеризувався появою невеликої кількості публікацій, які в основному розглядали нормативно-правове значення реабілітації, трактували її згідно радянського законодавства, приділяючи увагу вирішенню матеріального та соціального питань.

Першою такою розвідкою була стаття В.М. Савицького, опублікована в журналі «Советское государство и право» за 1965 рік. В цій статті проаналізовано нормативно-правову базу процесу реабілітації, здобуття реабілітованими своїх прав, підстави, за якими людина могла вважатися реабілітованою, потребувати від держави матеріальної компенсації [58]. Зокрема, було розглянуто окремі правові аспекти з приводу повернення справ на додаткове розслідування, ознайомлення осіб з кримінальними справами. В статті лаконічно описуються підстави реабілітації, причому сам текст статті розкриває численні факти, коли судові органи та органи юстиції відмовляли у реабілітації громадянам, зупиняючись тільки на частковій амністії. Це було одне з перших наукових видань, присвячених темі реабілітації, що з'явилося у радянській державі та започаткувало вивчення даної проблеми.

Продовжили розглядати реабілітацію в юридичному сенсі юристи Г.Н. Кобляя та М.Ф. Поляков, які окреслили теоретичні шляхи можливої реабілітації, щоправда без чіткого визначення категорій репресованих та без аналізу причин появи цього явища [43].

В нормативно-правовому полі провів своє дослідження В. Т. Безлепкін, опублікованому в 1978-1979 рр.. Він оцінював можливості реабілітації в радянському законодавстві, висвітлюючи, передусім, теоретичні шляхи вирішення проблеми [43]. Поява статей юридичного характеру, присвячених реабілітації, засвідчила цікавість та актуальність теми жертв політичних репресій в радянському суспільстві.

Контроль партії, засилля ідеологічної машини завадило вітчизняним дослідникам винести всебічні оцінки, здійснити глибокий аналіз радянського

минулого. Тому більшість праць з даної теми радянського періоду викликають сумнів з приводу повноцінної можливості реабілітації в контексті правового поля радянської держави, до того ж теоретичні напрацювання вказують нам на деякі факти з радянського судочинства, які проливаються світло на хід реабілітації, а саме: траплялися випадки, коли органи юстиції відмовляли у реабілітації, задовольняючись тільки амністією, про що згадує В.М. Савицький [58]. В основному теоретичні напрацювання радянського періоду зводилася до юридичної оцінки такого явища як реабілітація, під висвітлення не підпадали передумови його виникнення, його наслідки, що пояснюється викладеними вище причинами. Тільки в умовах перебудови та лібералізації суспільства в середині 1980-х років реабілітаційна політика почала перебувати під пильним оком науковців.

Новий виток досліджень отримав місце в радянському суспільстві в роки Перебудови та зміни курсу партійного керівництва в бік гласності. Промова Генерального секретаря М.С. Горбачова на засіданні Пленуму ЦК КПРС від 2 листопада 1987 р., присвяченого 70-річчю Жовтневої революції та видання Указу Президії Верховного Суду «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості» від 16 січня 1989 р. стимулювало істориків на творчі пошуки, тим самим був отриманий дозвіл на аналіз політичних репресій і реабілітаційних заходів.

Ліберальне відношення партійних верхів щодо питань радянського минулого усунуло ідеологічний контроль над джерелами історичної інформації, наслідком якого стала поява численних праць з історичної тематики, присвячених тематиці дослідження.

В цей час виходять теоретичні розвідки, що аналізують політичну діяльність М.С. Хрущова, характеризують його як державного та партійного діяча. Прикладом є стаття В.З. Дробижева «М.С. Хрущов як політичний діяч» [29], що є узагальненим історичним поглядом на цю постать, щоправда в теоретичній розвідці містяться приклади офіційної партійної точки зору, проте вона відбиває тодішні погляди історичної спільноти.

Б. Вікторов у праці «Без грифа «Секретно»: Записки воєнного прокурора» розкрив діяльність судових органів та органів юстиції з перегляду кримінальних справ осіб, що зазнали політичних репресій, діяльність комісій, утворених в 1954 р., проаналізував їх коло завдань [43].

Особливим плідним періодом слід вважати 1990-ті роки, які ознаменували справжній історичний бум в даній тематиці. Дана обставина пояснюється кардинальною зміною орієнтирів суспільства, переходом на демократичні рейки розвитку. Таким чином, був відкритий доступ до архівних джерел, за умови відсутності чітко детермінованого контролю з боку державних структур.

Цими обставинами скористалися західні дослідники, зокрема Д. Боффа, Н. Верт. Д. Боффа у праці «Історія Радянського Союзу», яка побачила світ у 1990 році, подав розгорнутий аналіз витоків, ходу встановлення диктатури більшовиків, радянської держави, від правління В. Леніна до доби М. Хрущова. Оцінки подано зважено, на базі літератури та джерел радянського походження, через призму критичного осмислення інформації. Детально приділена увага становищу Радянського Союзу після смерті Й. Сталіна. Подано аналіз співвідношення головних елементів радянської дійсності – партія, уряд, апарат примусу та ін.

Окрему увагу приділено причинам та механізму боротьби за владу в середовищі партійної верхівки. Разом з цим надано історичні портрети партійних діячів – Г. Маленкова, Л. Берії, М. Хрущова та ін. Причини приходу до влади М. Хрущова та поразки його конкурентів розкрито через призму змін у радянському суспільстві – реформи були засобом збереження влади не стільки за партією, стільки за головними претендентами на верховну владу. Слід сказати, що праця вирізняється загальною характеристикою даної проблеми, реабілітація розглядається автором в контексті суспільно-політичних змін у державі, висвітлюється питання реформування місць позбавлення волі. Однак навряд чи правомірно зводити реабілітацію тільки до розвантаження місць позбавлення волі, тим самим

загальна картина подій не охоплює специфіку проведення реабілітаційного процесу, а саме - на які категорії поширювалася реабілітація, діяльність позасудових та судових органів з відновлення прав репресованих [6].

Н. Верт у праці «Історія Радянської держави. 1990 - 1991», що вийшла у світ в 2001 році, подає узагальнену картину реформування радянської дійсності, пошуку шляхів партійної верхівки до стабілізації становища. Через призму боротьби за владу подано характеристику перших післясталінських років. Окремо висвітлено питання поступової десталінізації суспільства та специфіку цього процесу в радянській дійсності. Амністія 1953 року розглядається як продовження політики реформування держави, що тільки призвело до загострення протиріч між Л. Берією та його соратниками.

Період з 1954 (після смерті Й. Сталіна) до 1957 р. (відсторонення «антипартійної групи») розглядається як час зміцнення позицій першого секретаря, зосередження ним повноти влади. Вагомо подано оцінку міжнародної діяльності Радянського Союзу [10].

У книзі «Терор і безлад. Сталінізм як система» 2001 року видання Н. Верт висвітлює систему сталінізму як систему державного терору. Подано вагому характеристику різним формам державного терору – масові депортації, система трудових таборів, репресії. Розглянуто співвідношення терору і влади у Радянському Союзі, що тісно сплелися між собою. Проаналізовано політику відлиги у радянській дійсності, а саме, приділено увагу становищу засуджених ГУТАБу та спецпоселенців, розкрито питання амністії та поступової реабілітації невинно репресованих, подано оцінки ефективності цих заходів щодо відновлення справедливості. Так, автором підкреслена головна риса реабілітаційного процесу на його початкових стадіях: не всі звільненні під час амністії 1953 року отримали повну реабілітацію, через недоліки у самій процедурі реабілітації. На базі мемуарних джерел та літературних видань прослідковано відношення місцевого населення до амністованих, недоліки у цьому плані партійної верхівки. Розкрито нові тенденції у специфічному положенні спецпоселенців.

В цілому, Н. Верт продовжив лінію західних дослідників, які вказували, що під звільнення та реабілітацію підпадали в основному партійні та військові діячі [11].

Діяльності реабілітаційних комісій після 1956 р. присвятив теоретичну розвідку Е. Марк, оприлюднену в журналі «Східна Європа» за 2007 р. В ній йдеться мова про повноваження комісій з перегляду кримінальних справ. Прослідковано невизначеність реабілітації у критеріях перегляду, так і у питанні щодо категорій засуджених. Фактично, на практиці комісії стикнулися з помилковими оцінками про кількість ув'язнених, а через короткі терміни ефективність перегляду справ значно впала. На базі архівних джерел, джерел особистого походження висвітлено протиріччя та парадокси у роботі комісій, переглянуто випадки повторного засудження реабілітованих та мотивів радянської влади [41].

Окрему увагу слід приділити російській групі дослідників, що висвітлили особливості здійснення системи репресій, розкрили механізм та причини їх здійснення, подали ґрунтовні оцінки реабілітаційній політиці партійної верхівки.

Історик О.М. Яковлев здійснив величезну роботу з кодифікації документів, архівних даних з проблем реабілітації. У праці «Реабілітація. Політичні процеси 30-х – 50-х років», що вийшла за редакцією О.М. Яковлева, на базі архівних джерел проаналізовано найвідоміші політичні процеси. В книзі також подана повна картина розгортання репресій та початок реабілітаційних процесів, а саме - звіти роботи Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, з моменту проголошення курсу на реабілітацію до поступового згорання цих процесів, окрім цього подано характеристику подальшого імпульсу реабілітації, що мало місце у 1980-1990 роках. Праця займає вагоме місце серед праць даної тематики [55]. Слід відмітити її специфіку, яка полягала у тому, що у полі зорі опинилися політичні процеси 1930-х – 1950-х років, проте за увагою залишилися перші роки терору радянської влади.

Праці «Реабілітація: як це було. Документи Президії ЦК КПРС та інші матеріали» є здобутком спільної праці російських істориків під керівництвом О.М. Яковлєва. В об'ємній праці, що займає три томи, викладено мовою документів розгортання реабілітаційного процесу, особливість його здійснення, реакцію політичної верхівки на нього, проаналізовано відношення між партією та владою, партією та пересічним населенням. З позицій історичних джерел розглянуто категорії реабілітованих – становище депортованих народів, засуджених за політичними, адміністративними та кримінальними статтями [53].

Питання передумов та причин реабілітації розгорнуто в статтях М.В. Наумова та Р.Г. Піхоя. Характерною рисою їх аналізу став розгляд реабілітації через механізм внутрішньопартійної боротьби за владу, пов'язаний зі складними процесами в радянській системі. За твердженням Е. Г. Путилової, історики «об'ясняють процесс либерализации не просто стремлением общества и партии к реформам, но и неким алгоритмом исторического развития» [51, с. 5]. Тобто, спонукальною силою для реформ стала криза радянської тоталітарної системи.

М.В. Наумов у теоретичній розвідці «Боротьба М.С. Хрущова за єдину владу» розкриває картину післясталінських років у генезі взаємовідносин між партійною верхівкою. Ця праця є особливо цінною, оскільки ґрунтується на нових даних, залучених з Центрального архіву ФСБ, проливає світло на ті обставини, в яких проходила реабілітація, які багато в чому визначили її хід та специфіку [47].

У статті «До історії секретного доповіді М.С. Хрущова», яка вміщена в «Новій і новітній історії» за 1996 р., історик подає розгорнуту картину політичної ситуації всередині держави, характеризує готовність останньої до кардинальних змін в політиці. Окрему увагу приділено діяльності Комісії П. Поспелова та особистій ініціативі М. Хрущова у просуванні питання реабілітації у вищих ешелонах влади [46].

Р.Г. Пихоя у статті «Повільно тане лід», що вийшла у Міжнародному історичному журналі за 2000 р., подає історичний аналіз діяльності Л. Берії та початку реабілітаційних заходів в Радянському Союзі. Проведення амністії 1953 року дало вагомий імпульс для Л. Берії у боротьбі за владу, разом з цим, автор пропонує розглядати перші сталінські роки не стільки як генезу боротьби за владу, скільки як боротьбу, що точилася навколо сталінського архіву, тобто історичної інформації, яка б скомпрометувала партійних діячів своїх відношенням до розгортання репресій. Імпульс, започаткований Л. Берією, був продовжений М. Хрущовим вже за нових умов, інформація була зосереджена в руках першого секретаря та використана для критики культу особи Й. Сталіна [50].

Е.Ю. Зубкова у статті «Маленков та Хрущов: Особистий фактор у політиці післясталінського керівництва» аналізує політичний розклад сил у післясталінські роки, досліджує особистісний фактор взаємин між двома претендентами на владу – Г. Маленковим та М. Хрущовим та приходять до висновків про несумісність обох постатей у майбутньому партії, про неможливість колегіального правління в умовах загострення протиріч у партійній верхівці [36].

О.В. Хлевнюк у статті «Л.П. Берія: межі історичної реабілітації» досліджує вплив особистості міністра внутрішніх справ на хід та особливості розгортання реабілітаційних процесів, причин програшу в ході міжпартійної боротьби, приділяючи увагу розвінчання міфів щодо цієї постаті в історії. Велике значення стаття має для винесення об'єктивних висновків щодо діяльності цієї постаті [64].

Спробою систематизації наукових здобутків попередників відрізняється дисертація Е. Г. Путилової «Історія державної реабілітаційної політики та суспільного руху за увічнення пам'яті жертв політичних репресій», в якій на широкій архівній базі розглянуто історію реабілітаційної політики верхніх ешелонів влади, суспільного руху за увічнення пам'яті жертв репресій в Росії [51].

Сучасні розвідки російських істориків вирізняються ґрунтовними дослідженнями, як в плані залучення нових архівних матеріалів, так і поданням статистичного матеріалу щодо системи репресій та реабілітаційних заходів. Показовим прикладом є спільна стаття Є. Жемкової та А. Рогинського «Між співчуттям та байдужістю – реабілітація жертв радянських репресій», яка була презентована в науковому світі 2013 року на міжнародній конференції «Після диктатур: праця з жертвами в Європі». В цьому дослідженні подається повна статистична картина розгортання репресій, характеризуються специфічні риси радянського політичного терору. Цікавим є поділ репресій на дві категорії - політичні репресії в індивідуальному порядку та політичні репресії в адміністративному порядку. Такий поділ засвідчує багатовимірність маховика державного терору в Радянському Союзі, дозволяє охопити категоріально тих, хто постраждав від репресій. Щодо реабілітації, то проаналізовано специфіку здійснення реабілітації, надано оцінку цим заходам протягом 1953-1961 рр. [32].

Таким чином, російські історики досліджують питання реабілітації в загальному контексті політики партії. Окремі увагу було приділено питанню причин здійснення процесу, характеристиці політичної ситуації у верхівці партійної влади, досліджено особистісний фактор в контексті цих подій. Висновки щодо реабілітації 1953-1965 років ґрунтувалися на аналізі архівних даних, партійних документів, що дозволило подати цілісну картину ходу реабілітації.

Українська історіографія з проблеми реабілітації жертв репресій радянського тоталітарного режиму, як влучно підмічає історик Л. Л. Місінкевич «розпочалася порівняно недавно» [43, с. 356]. Це пов'язано в основному з періодом реформування української історичної науки, поступовим звільненням її від шельфу політичної ідеології. Здобуття незалежності та доступу до архівних матеріалів вселило оптимізм в діяльність істориків. Майже за три десятиріччя творчий здобуток українських істориків справляє враження: розглянуто механізм карально-репресивної

машини, досліджено особливості втілення реабілітаційної політики в Україні, виділено регіональний вимір реабілітації, що дало змогу науковцям більш детально ознайомитися з специфікою теми.

Перші розвідки у цьому напрямку відносимо на початок 90-х років. Саме тоді з'являються праці вітчизняних істориків Д. Табачника, Ю. Шаповала, В. Барана, які аналізували політичні репресії 1920-х – 1950-х років, неодмінно звертали увагу на реабілітацію як частину змін партійного курсу радянського керівництва [45].

Однією з маловивчених сторінок вітчизняної історії на той час були політичні процеси 1920-х – 1930-х років – «Спілки визволення України», «Українського націоналістичного центру» та ін. Висвітлити особливості реабілітації репресованих по згаданим процесам поставив за мету В. Пристайко. Зокрема, він проаналізував діяльність центральних та місцевих комісій, сферу повноважень щодо перекваліфікації вироку чи підгін кримінальної справи під дію Указу 1953 р. «Про амністію». Звернуто увага на те, що тільки в новому витку реабілітації, лише у 80-х рр., згідно нових якісних умов, стало можливим реабілітувати не тільки осіб, притягнутих по справі, а й тих, кого безпідставно долучили до членів цих організацій [43, с. 457].

В. Баран у своїй праці «Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи», яка побачила світ у 1996 році, дослідив трансформацію радянської тоталітарної системи у політичній, економічній та соціальній сфері. На базі розсекречених матеріалів фондів державних та партійних архівів прослідковано реабілітацію пересічних громадян, проаналізовано діяльність правоохоронних органів, що опікувалися реабілітацією. Подано оцінки всьому процесу змін, визначено вибірковість та невпевненість партійної верхівки, що тільки відображує складність політичної ситуації в післясталінські роки [45, с. 62].

Спробу проаналізувати політику відлиги та реабілітаційного процесу здійснив С. Кульчицький у серії статей «Спроба реформ». Під пильним оком

дослідника були схарактеризовані міжнародна ситуація, розклад політичних сил, зміни, що торкнулися усіх сфер радянського життя. Окрему увагу дослідник приділив особливостям реабілітації в'язнів ГУТАБу. За думкою історика, невдоволення засуджених амністією 1953 р., яке переросло у відкрите протистояння з владою, стало головним рушієм змін. Розкрито роль українських націоналістів в організації та керівництві повстань, що протягом 1953-1954 рр. потрясли основи радянської карально-репресивної системи. Відмічене зв'язок українських в'язнів зі світовою громадськістю, що тільки вплинуло на послаблення тюремного режиму [38].

Прикладом узагальненого та систематичного вивчення реабілітаційного виміру політики вищої партійної влади є одна з перших дисертацій з проблем реабілітації Н.А. Жарікової «Реабілітація жертв сталінізму та тоталітаризму в Україні (сер. 50-х – 1991 рр.). яка побачила світ у 1995 р. У праці проаналізовано причини, хід та історичні оцінки процесу реабілітації в Україні, подано загальну картину розгортання реабілітаційних заходів радянської влади [30].

О. Бажан у серії своїх розвідок аналізує реабілітаційний процес, подаючи його цілісну історичну картину. У дослідженні «Холодне українське літо 1953», яке вміщено у виданні «Україна ХХ століття: культура, ідеологія, практика» за 2009 р., вміщено загальну історичну картину амністії 1953 року в Україні. Цікавим моментом є подання статистичного матеріалу щодо кількості амністованих в республіці, підкреслено, що амністія не поширювалася на засуджених за політичними статтями, подано оцінки пересічних громадян, що характеризували нововведення. Прослідковано механізм здійснення амністії у місцях позбавлення волі [4].

У статті «Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 - на початку 1960-х років», опублікованої в 2015 році автор подає розгорнуту соціально-правову характеристику даної проблеми. Передусім він досліджує масштаби, перебіг початкових реабілітаційних

заходів, прослідковує генезу нормативно-правової бази реабілітації, починаючи від так званого Указу «Про амністію» від 1953 року. Разом з цим прослідковано наслідки, які мали місце в Україні під час проведення амністії – зростання рівня криміногенної ситуації, недоліки в працевлаштованості амністованих. Прослідковано нормативні заходи щодо соціальної адаптації реабілітованих, при цьому подається висновок про неефективність цих заходів у подальшій реабілітації звільнених. Новим аспектом даної проблеми стає дослідження компанії реабілітації співробітників ВУЧК-ГПУ-НКВС, висвітлено парадокси в умовах реабілітації колишніх чекістів, також приділено увагу особливостям реабілітації уродженців західних областей України, визначено його специфіку та ставлення партійної влади до українського національного підпілля. Важливою проблемою є аспект реабілітації кримських татар, досліджено важкий шлях депортованого народу до реабілітації, що ускладнювався партійними установками, відсутністю узгодженої позиції радянської влади щодо вирішення цього питання [3].

М.В. Брегеда у своєму дослідженні «Початок амністії й реабілітації та їх вплив на українське суспільство (березень 1953 – лютий 1956 рр.)» на основі архівних джерел аналізує динаміку суспільно-політичних настроїв українського населення в період реабілітаційного процесу, подає характеристику свідомісного чинника суспільних змін. Крім того, досліджено аспект соціальної реабілітації на базі нормативно-правових документів зазначеного періоду. Велику увагу приділено статистичному виміру реабілітації, а саме, подано конкретну картину реабілітаційних заходів в республіці [9].

Систематичністю та повнотою дослідження визначаються здобутки істориків Л.Л. Місінкевича та Є. Цокура. Зокрема, Л.Л. Місінкевич у своїй дисертації «Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття» подає характеристику історіографії даної теми, вагоме визначення поняття реабілітації. Реабілітаційний процес розглядається в сукупності виникнення

умов тоталітарної системи, принципів її функціонування, чітко визначений поділ реабілітації на етапи: друга половина 1950-х – перша половина 1960-х років, друга половина 1960-х – середина 1980-х рр., друга половина 1980-х – доба незалежності. Такий поділ реабілітаційного процесу вбачаємо як такий, котрий більш повно відповідає тим умовам, які мали місце в радянському суспільстві. Протягом цих етапів прослідковано діяльність правоохоронних органів, діяльність громадських організацій з приводу реабілітації. Разом з цим дається глибокий аналіз соціально-правовій базі реабілітації [42].

Велике значення має теоретична розвідка автора «Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50 - 60-ті роки ХХ століття», яка вийшла у журналі «Питання історії України» за 2006 р., де на базі архівних документів та на нормативно-правовій основі схарактеризована політика радянської держави щодо заходів адаптації звільнених з місць позбавлення волі. На підставі аналізу документів висвітлено основні тенденції вирішення матеріальних та побутових питань реабілітованими [44].

У дисертаційному дослідженні Є.Г. Цокура «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 – 1964 роках» проаналізовано функціональний вимір реабілітації, а саме: приділено значну увагу роботі позасудових та судових органів з реабілітації, розкрито їх специфіку роботи з кримінальними справами. Розглянуто недоліки у роботі органів з додаткової перевірки матеріалів. Окрему увагу приділено висвітленню взаємовідносин між органами реабілітації та владою, органами реабілітації та пересічними громадянами. Схарактеризовано цілі, які стояли перед владою та органами з перегляду кримінальних справ, подано історичні оцінки їх діяльності [62].

Прикладом регіонального вивчення даної проблеми є теоретичні здобутки Н.А. Печеніної. У статті «Реабілітація жертв сталінізму в Україні» на основі матеріалів Держархіву Дніпропетровської області автором досліджено специфіку реабілітації в цьому регіоні; прослідковано діяльність органів влади з питань перегляду кримінальних справ, встановлено зв'язок між проведенням реабілітації та лінією партії, яка визначала весь хід

реабілітації; подано оцінки реабілітаційним заходам середини 1950-х - першої половини 1960-х років [49].

Книга «Історична пам'ять Дніпропетровщини: Криворіжжя у тенетах політичних репресій» - приклад спільної співпраці істориків з метою пролити світло на причини та особливості розгортання карально-репресивної машини на території Криворіжжя. Вагома праця подає біографічні довідки репресованих, що тільки відбиває узагальнену картину терору [37].

Великою теоретичною цінністю відрізняється серія науково-документальних книг «Реабілітовані історією», яка містить узагальнене дослідження репресивної політики радянської влади щодо населення України у регіональному вимірі. У виданні, присвяченому Дніпропетровській області, висвітлено маховик політичних репресій протягом 1920-1985 рр. В книжці зібрано багато архівних, мемуарних джерел, матеріалів періодичної преси, що проливають світло не стільки на репресивну політику, а й на особливості реабілітаційного процесу [56].

Таким чином, не дивлячись на короткий період існування української історіографії даної тематики, за три десятиліття вітчизняними істориками було зроблено вагомий вклад у пояснення причин, ходу та наслідків реабілітаційного процесу, досліджено статистичний, архівний виміри реабілітації, подано узагальнені оцінки реабілітаційним процесам.

Отже, історіографія проблеми містить вагомі та ґрунтовні дослідження. Праці зарубіжних та вітчизняних істориків багато в чому пояснюють специфіку реабілітаційних процесів. Однак навряд чи правомірно заявляти, що все в цій темі вивчено, надалі залишаються маловивченими сторінки статистичного виміру реабілітації, залучення в науковий аналіз чекають архівні дані та джерела, маловивченими є сторінки свідомісного чинника реабілітації та ін.

1.2. Джерельна база дослідження

Структура джерельної бази дослідження визначена специфікою теми. Весь комплекс використаних в процесі дослідження джерел належить до писемних, які за формальною ознакою можна поділити на опубліковані (партійні документи та матеріали радянського періоду) та неопубліковані (архівні матеріали). У ході дослідження реабілітаційних процесів було використано широке коло історичних джерел, а саме: документи комуністичної партії Радянського Союзу, судово-адміністративні джерела, літературні джерела, джерела особового походження. Слід сказати, що інформаційний потенціал джерел є задовільним для нашого дослідження.

Першою групою історичних джерел є документи комуністичної партії Радянського Союзу. Джерела опубліковані в збірнику документів «Реабілітація: як це було» у 3-х томах, виданих у 2003 році. Ці джерела широко відомі й використовуються в історичних дослідженнях з заданої тематики. Зокрема, в нашому дослідженні було використано перші два томи збірника для аналізу перебігу реабілітаційного процесу, встановлення відношення партії до основних завдань реабілітації, для винесення історичних оцінок історичному явищу [53; 54].

У першому томі збірника прослідковано основні тенденції перших спроб реабілітації у період 1953-1956 рр. Так, було встановлено, що реабілітація почалася з перегляду справ колишніх партійних та військових діячів – прикладом є Постанова Президії ЦК КПРС про поновлення в партії П.С. Жемчужиної від 21 березня 1953 року [53], яка стала першою в своєму роді реабілітаційною постановою.

Аналіз партійних документів виявив, що найголовнішим завданням, що ставила перед собою влада, було реформування нормативно-правової радянської дійсності, намагання знайти вихід з кризового становища, закріпити панівне положення партії в радянському суспільстві. Це підтверджують такі документи як, Постанова Президії ЦК КПРС «Про скасування Особливої Наради при МВД СРСР» від 1 вересня 1953 р.,

дповідна записка С.М. Круглова та Р.А. Руденко М.С. Хрущову «Про перегляд справ засуджених Особливою Народою при МВД СРСР» від 8 грудня 1953 року [53].

Важливу інформацію джерела містять про повноваження центральних та місцевих комісій з перегляду кримінальних справ згідно Постанови Президії ЦК КПРС «Про створення центральної та місцевих комісій про перегляд справ, засуджених за контрреволюційні злочини» від 4 травня 1954 року. Водночас спостерігаємо контроль партійної верхівки над самим процесом реабілітації – так, статтями 4 і 5 Постанови влада чітко прописує звітувати перед ЦК КПРС про хід реабілітації, призначає наглядачів над ходом реабілітації [53].

Про хід та особливості реабілітації розповідають доповідні записки Генерального Прокурора СРСР Р.А. Руденко ЦК КПРС, що дають змогу пролити світло на вибірковість та недосконалість реабілітаційних процесів, прослідкувати динаміку реабілітованих [53].

Другий том збірника містить партійні документи від лютого 1956 - до початку 1980-х рр. Під пильним оком аналізу перебували документи: Постанова Президії ЦК КПРС «Про перегляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини» від 19 березня 1956 р., Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень з спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків» від 28 квітня 1956 р., Постанова Президії ЦК КПРС «Про відміну кримінальної відповідальності з громадян за контрреволюційні злочини, скоєнні їх родичами» від 4 жовтня 1956 р. та ін. документи [54]. Аналіз цих документів засвідчує, що, розпочинаючи процес реабілітації, влада намагалася перейти на новий суспільно-політичний курс, разом з цим зі збереженням старої політичної платформи, засиллям ідеології та контролю партії над інформацією.

Наступні партійні документи вміщено у збірнику А.М. Яковлева «Реабілітація. Політичні процеси 30 - 50-х років». Насамперед йдеться про звіти роботи Комітету партійного контролю при ЦК КПРС, які дають дані

про специфіку діяльності комісій з перегляду кримінальних справ, особливості щодо критеріїв реабілітації [55].

Ці та інші документи дають підстави вважати, що під реабілітацію частіше підпадали партійні та військові діячі, урядовці. Під пильним оком влади опинилися політичні репресії 1930-х – 1940-х років, що було хронологічною межею для реабілітації 1953 – 1965 років, поза переглядом опинилися політичні репресії 1920-х – першої половини 1930-х рр., оскільки це гармонічно поєднувалося з точкою зору М.С. Хрущова, оголошеної ним на XX з'їзді КПРС, коли розгром опозиціонерів, боротьба з «національним буржуазним елементом», політика спеціалізації, розгорнута проти старої інтелігенції визнавалися як необхідна умова для побудови соціалістичного суспільства.

Також в цьому збірнику вміщено доповідь М.С. Хрущова на XX з'їзді КПРС, здобутки аналізу якої лягли в основу підрозділу 2.2. [55].

Окремо слід розглянути партійні документи, які вміщено у вільному доступі в мережі Інтернет: протокол спільного засідання Пленуму ЦК КПРС, РМ СРСР та Президії ВР СРСР від 5 березня 1953 р. [52], що характеризує розстановку політичних сил в верхівці державної влади в перші післясталінські роки, директива КДБ «Про порядок відповідей на запити громадян про долю громадян» [28], яка підтверджує тезу про збереження партійного контролю над витоком інформації в ході реабілітації, приховуючи реальні масштаби наслідків діяльності карально-репресивної системи.

Наступною групою є судово-слідчі джерела. В ході дослідження були використанні фонди Державного архіву Дніпропетровської області, а саме фонди управління служби безпеки України по Дніпропетровській області, де були вміщено кримінальні справи позасудових органів на громадян, які зазнали репресій у 1930-х - на початку 1950-х років [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27]. Ці фонди перебували у вільному доступі громадян, деякі архівні справи, наприклад справи Абба Л.А. [12], Гейна І.Г. [19], Кочевнікова М.А. [20], залучаються у науковий обіг повторно, але в

новому руслі – дослідження реабілітаційної політики державної влади протягом 1950-х – 1960-х рр.

Вміщена в них інформація характеризує діяльність органів юстиції з реабілітації жертв репресій. В ході їх аналізу були отримані дані, що говорять про головні завдання, які стояли перед органами юстиції, охарактеризовано процедуру додаткової перевірки кримінальних справ. Приділена увага критеріям реабілітації 1953 – 1965 років, встановлено численні факти фальсифікації кримінальних справ. Також висвітлено відношення органів юстиції до реабілітації, органів юстиції до пересічних громадян, чиї родичі чи вони самі постраждали від маховика репресій. Прослідковано свідомісний вимір реабілітаційного процесу – усвідомлення громадянами причин, значення реабілітації, їх ставлення до процесу, до органів, які проводили реабілітацію.

Наступною групою є наукова література. Деякі наукові здобутки у дослідженні були використанні як основа для історіографічного аналізу. Цими працями виявилися статті Л.Л. Місінкевича «Реабілітації жертв державного терору (середина ХХ – початок ХХІ століття): історіографія проблеми» [43], В.І. Адамовський «Реабілітація жертв політичних репресій середини 1950-х – початку 1960х рр.: історіографія проблеми» [1]. В них прослідковано основні тенденції розвитку поглядів дослідників, досліджено теоретико-методологічні підходи до вивчення теми.

До джерел особового походження відносимо мемуари М.С. Хрущова та П.Є. Шелеста [65; 67]. Дані джерела були використані для дослідження свідомісного чинника реабілітації, для аналізу світогляду партійних та державних діячів. Звісно ця група джерел має свою специфіку, оскільки вони потребують вагомого критичного аналізу щодо зображуваних в них подій. Характерно, що ці джерела написані з невеликим проміжком часу від досліджуваних подій, що тільки посилює до них увагу. Отримана нами інформація проливає світло на ставлення політичної верхівки щодо реабілітації, її цілей у політичному полі радянської держави.

Таким чином, джерельна база дослідження визначена специфікою дослідження теми, головний акцент приділено партійним документам та матеріалам радянської доби, архівним матеріалам Дніпропетровського архіву, що дозволяють цілісно представити процес реабілітації.

1.3. Методологічні основи дослідження

При написанні даного дослідження ми керувалися такими принципами: історизм, холізм, системність, есенціалізм, об'єктивність, науковість, соціальний підхід.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій й відповідності із конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати у розвитку: генеза його розвитку, які етапи у своєму розвитку воно пройшло, яких рис набуло під кінець. Відповідно до цього принципу кожне історичне явище розглядається цілісною системою, елементи узгоджено розвиваються у часі та просторі. Тобто, досліджуючи певний вимір історії історик повинен розглядати її з позицій тодішніх умов та обставин. На основі цього було прослідковано характерні риси політичної ситуації, в якій розвивався реабілітаційний процес, зокрема, приділено увагу його причинам та витокам, проаналізовано вплив історичних умов на протікання цього процесу.

Принцип холізму говорить про пріоритетність цілого по відношенню до одичного. Будь-яке історичне явище в сукупності являє собою систему, що реагує на виклики історії, проблеми, що стоїть перед кожним соціумом. Таким чином, історик відповідно до цього принципу звертає увагу на поведінку системи, цілісну картину історичного явища. На основі цього принципу було проаналізовано, як радянська політична система стикнулася з кризою післясталінських років, як партійне керівництво активно шукало виходи з ситуації і знайшло їх у механізмах реабілітаційного процесу. Прослідковано видозміну карально-репресивної машини, структурних її

елементів, що замість проведення заходів проти людяності, в нових умовах переорієнтувалися на поступову реабілітацію звичайних громадян [34, с. 65].

Принцип есенціалізму передбачає визначення у цілісній системі передусім суттєвих зв'язків, які є провідними в існування всієї системи. Кожний елемент історичного явища взаємопов'язаний та взаємодоповнює один одного. Відповідно до цього в кожній системі формуються специфічний набір зв'язків, що визначає специфіку протікання історичних явищ у ній. Так, практично всі сфери Радянського Союзу регламентувалися партійними рішеннями, контроль КПРС спостерігався в усьому - в культурі, економіці, соціумі. Реабілітаційний процес був організований партією як відповідь на виклик історії. Весь його хід, існування всіх структурних частин, що відповідали за реабілітацію, регламентувався партією, яка протягом періоду дослідження прискіпливо зберігала контроль над витоків правдивої інформації. Також прослідковано зв'язки реабілітаційних органів, а саме: відношення органів юстиції з колишніми підрозділами карально-репресивної системи.

Принцип системності орієнтує історика на розкриття багатогранності зв'язків, що дозволяє виявити взаємозв'язки між соціальними, політичними, економічними процесами всередині соціуму, тобто прослідкувати цілісний розвиток радянської системи відповідно до її складових частин. Відповідно до цього схарактеризовано зміни, що торкнулися політико-правого поля держави в результаті реабілітації, майнового та морального відшкодування безпідставно репресованих громадян, винести оцінки ефективності цих заходів відповідно до контексту історичного ситуації [34, с. 70].

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історико-суспільних процесів із врахуванням різних прошарків населення, різних форм їх прояву у суспільстві. Цей принцип дозволяє співвіднести інтереси досліджуваної групи із загальнолюдськими поняттями, врахувати суб'єктивний вимір у прагненнях соціальної групи. Під час аналізу реабілітаційної політики ми використовували принцип соціального підходу, вивчаючи інтереси

партійного керівництва та пересічних громадян, порівнювали їх пріоритетність у радянському суспільстві, позначали як державна влада вирішила ці протиріччя.

Методологічні основи дослідження базується на таких підходах: системний, історико-антропологічний, структурно-функціональний, культурологічний, інституціональний.

Системний підхід полягає у вивченні об'єкта як цілісної можливості елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як системи. Тобто, основна його ідея полягає у вивченні об'єкту як цілісного, але як такого, що складається із різних взаємопов'язаних частин. На нашому прикладі використання цього підходу дозволяє прослідкувати зв'язок між системними параметрами, а саме: акцентувати увагу на політичних та нормативних змінах, що спричинив процес реабілітації. Відповідно до зміни курсу партійного керівництва змінилося відношення до осіб, звинувачених за контрреволюційними статтями, відбулося реформування репресивно-каральної системи, формування нормативно-правової бази реабілітаційного процесу. Дослідження цих аспектів дозволяє охопити спектр політико-нормативних відносин, що склалися у Радянському Союзі протягом 1953 – 1965 років.

Історико-антропологічний підхід - новий підхід у вивченні історичних явищ, головний акцент у дослідженні якого приділено площині науки про суспільну людину з її сукупними зв'язками з інститутами влади, суспільства, головна увага приділяється як людина діє у часі та просторі. Визначним моментом у дослідженні стало виділення свідомісного чинника у реабілітаційній діяльності верхівці влади та пересічних людей, як ці дві соціальні групи уявляли собі процес реабілітації, в чому полягала різниця у поглядах на зміст процесів, що вплинуло на появу цієї різниці.

Структурно-функціональний підхід - його сутність полягає у розділенні складного об'єкту на елементарні частини, визначенні зв'язків між ними, встановленні їх особливостей. За допомогою цього підходу досліджено

реабілітаційну діяльність правоохоронних органів, особливу увагу приділено критеріям під які підпадали невинно репресовані. Прослідковано ефективність цих структурних частин у реабілітаційному вимірі курсу партійного керівництва.

Культурологічний підхід полягає у вивченні людини в історії та культурі, основний акцент полягає у зосередженні на внутрішньому світі людини, на її спонукальних мотивах. На основі цього підходу схарактеризовано політичне становище у Радянському Союзі, досліджено цілі та форми боротьби за владу в післясталінські роки. Проаналізовано мотиви партійних керівників у проведенні політики реабілітації.

Інституціональний підхід орієнтований на вивчення форм організації суспільства. Поведінка людини та суспільні тенденції багато в чому регулюються системою соціальних нормативів і правил, за слідкуванням яких доручено компетентним функціональним утворенням, крім того ці форми суспільної організації можуть утворюватися відповідно до потреб соціуму. За допомогою цього підходу ми проаналізували нормативно-правову базу реабілітації 1953-1965 рр., діяльність органів юстиції, комісій з додаткової перевірки кримінальних справ. Здобуті дані дозволили подати оцінки діяльності органів реабілітації, зосередити увагу на відношеннях влади та органів юстиції, цілях реформаторської діяльності щодо репресивних органів, подати характеристику цим відношенням.

У ході дослідження широко були використані такі загальнонаукові методи як: аналіз і синтез, історико-логічний, абстрагування, ретроспективний, статистичний, критичний, біографічний а також спеціально-наукові: історико-генетичний, історико-порівняльний, типологічний, історико-системний метод.

Історико-логічний метод. Цей метод висвітлює події у діалектичній єдності й протилежності. Реальність вивчається у просторовому та часовому вимірах. Логічна складова методу розкриває об'єкт у просторі, «в горизонтальному плані», історична складова – у часі, «в вертикальному

плані». Тобто, історична складова висвітлює конкретний світ явищ, а логічна – їх внутрішню суть. Необхідними його складовими є принципи історизму та холізму. Метод застосовано при вивченні реабілітаційних процесів 1953-1965 років, під час аналізу історичних явищ процесу, особливостей реалізації відповідно до політичної ситуації.

Метод абстрагування дозволяє виділити ті чи інші сутнісні властивості дійсності. У ході дослідження були застосовані наступні види методу: абстрагування за допомогою відволікання, абстрагування за допомогою ідеалізації [34, с. 65]. Метод використано при ознайомленні з історичними джерелами дослідження. Так, було виділено особливості діяльності органів юстиції з приводу реабілітації, завдання, які ставилися ними під час проведення реабілітації, виділено критерії тих громадян, що підпадали під реабілітацію 1953-1965 років, виділено категорії реабілітованих, проаналізовано матеріали додаткової перевірки кримінальних справ.

Ретроспективний метод дозволяє побачити цілісну картину історичного минулого, детальна увага приділена питанню чому історичне явище розвивалося за таким-то сценарієм, які події та фактори вплинули на його розгортання. За допомогою цього методу, в дослідженні простежено закономірності реабілітаційного процесу 1953-1965 років у контексті тодішньої історичної ситуації.

Статистичний метод полягає у зосередженні істориком великої кількості інформації щодо свого дослідження, винесення на їх базі загальних висновків щодо об'єкту, тенденцій до його розвитку. У ході дослідження нами зібрано статистичну інформацію, на її основі створено базу даних щодо статистики реабілітації жертв сталінських репресій, яка охоплювала понад 900 чоловік. Даний метод за допомогою квантитативного аналізу дозволив виділити персональні вимір реабілітації, звернути увагу на тих людей, що отримали право на реабілітацію, зокрема, на їх соціальне походження, національність, рід занять, кримінальну статтю, за якою їх обвинувачували, дані щодо партійного статусу та років реабілітації. Тим самим було

досліджено статистичний вимір реабілітації, виокремлено дані щодо інтенсивності реабілітаційних процесів на Дніпропетровщині, щодо характеру реабілітаційних заходів, прийнятих владою протягом 1953-1965 років.

Критичний метод - перевірка історичної інформації на достовірність, просіювання отриманої інформації через сито об'єктивності. Цей метод було широко використано на всіх етапах дослідження, що пояснюється самою специфікою теми, оскільки під пильне око аналізу підпали події радянського минулого, до якого потрібно ставитись з долею історичної критики. Особливо метод був ефективний під час ознайомлення з історичними джерелами епохи – кримінальними справами репресованих, партійними документами, звітами роботи комісій реабілітації. Причина використання методу полягає в ідеологічному впливу комуністичної партії на суспільство, намаганнях партійного керівництва зберігати контроль над витоками інформації.

Біографічний метод в історичних дослідженнях полягає у вивченні життєвого шляху, на основі мемуарів особи та інших різновидів особового походження. В нашому випадку під історичний аналіз потрапили мемуари М.С. Хрущова та П.Є. Шелеста. Отримані дані в купі з дотриманням критичного методу дозволяють побачити ставлення партійної верхівки до питань реабілітації у внутрішній партійній політиці. Особливість цього методу пояснюється прагненням отримати зважені оцінки, оскільки не в усіх випадках партійні діячі правдиво висвітлюють події.

Історико-генетичний метод, суть якого полягає у послідовному розкритті зародження і розвитку історичних об'єктів. За своєю суттю він є аналітико-індуктивним і описовим за формою, дозволяє прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки об'єкту. В ході дослідження подано ґрунтовані оцінки явищу реабілітаційного процесу в Україні протягом 1953-1965 рр., досліджено його причини та наслідки, вплив на суспільно-політичну ситуацію в країні, нормативно-правові та економічні зміни, прийняті владою

протягом досліджуваного періоду. Таким чином, за допомогою методу основною причиною проведення реабілітації слід вважати кризу радянського ладу, про що показують перші роки післясталінського правління, а основними наслідками було формування нормативно-правової бази реабілітаційного процесу, масове звільнення з місць перебування волі безпідставно ув'язнених жертв масових та політичних репресій.

Історико-порівняльний метод дослідження дозволяє виявити та систематизувати факти, які трапилися у різний історичний час. Основою даного методу є аналогія, тобто становлення подібності на основі співпадіння ознак об'єкта. Порівняння історичних об'єктів дозволяє робити узагальнення, насамперед про їхні спільні риси. У ході дослідження даний метод використовувався при зіставленні етапів реабілітаційного процесу, з послідовним виділення їх змістовних рис, також на етапі вивчення джерельної бази, насамперед роботи з архівними даними, коли під аналіз підпадали кримінальні справи засуджених за роки Великого терору, після якого відбувалося їх зіставлення для виділення характерних ознак процесу.

Типологічний метод використовується істориками як для упорядкування, так і узагальнення історичних фактів. Він передбачає групування фактів у якісно визначені типи на підставі властивих їм спільним ознакам [34, с. 71]. У ході дослідження цей метод було використано під час історіографічного нарису поглядів істориків на реабілітаційний процес, зокрема було виокремлено їх головні думки та ідеї щодо характеру та особливостей процесу. Також метод використано під час роботи з джерельною базою дослідження, завдяки чому отримано цілісну історичну картину реабілітаційних процесів.

Історико-системний метод передбачає узагальнення інтерпретації історичних фактів та створення єдиної системи, а також аналіз окремих фактів дослідження відповідно до об'єкту. Допомагає історикам вибудувати логічну послідовність історичних фактів. За допомогою цього методу досліджено реабілітаційний процес 1953-1965 рр. у контексті радянської

системи, визначено її можливості для повноцінної реабілітації пересічних громадян.

Таким чином, розкриті нами принципи та методи стали науковим інструментарієм для всебічного та об'єктивного аналізу історичної літератури та джерел з теми, для висвітлення причин, хід та наслідків досліджуваного явища, для акцентування на специфіці тих процесів, що мали місце протягом 1950-х – 1960-х років в Україні.

Висновки до розділу 1

Отже, теоретичні основи дослідження визначаються специфікою обраної теми. Історіографічний огляд літератури та джерел показує нам, що дана тематика почала розроблятися дослідниками порівняно недавно. Перші розвідки у цій царині належать західні дослідникам – Л. Лабедзу, Ван Гаудоверу, О. Оппенхейму та ін. Причина відсутності ґрунтовного аналізу серед вітчизняних дослідників пояснюється контролем партійно-державного апарату над історичною інформацією. Слід сказати, що дане поле проблеми розглядалися радянськими правознавцями, тими, хто безпосередньо проводив реабілітацію. Однак їх теоретичні розвідки не відрізняються глибоким аналізом подій, в них практично відсутні практичні поради щодо реабілітації.

Ще одною специфікою теми є відсутність єдиного розробленого термінологічного апарату серед істориків. Західні дослідники визначили декілька вимірів реабілітації (наприклад, Ван Гаудовер, який виділяв особисту, публічну та партійну реабілітацію), визнаючи справедливим тільки один з них. На нашу думку, це вказує на багатовекторність самого поняття. Як показують результати дослідження, навіть партійна верхівка, розпочинаючи процес, вклала в поняття зовсім інший сенс, а саме: розгрузку місць позбавлення волі, амністію, що охопила широкі категорії засуджених, інструмент досягнення влади. Оцінюючи теоретичні здобутки наших попередників, ми робимо висновок, що реабілітацію слід розуміти як

широке коло нормативно-правових, соціальних та економічних заходів, що були спрямовані на подолання тяжкої сталінської спадщини, встановлення історичної справедливості щодо невинно репресованих громадян. Звісно, це визначення не претендує на цілком об'єктивне пояснення процесів 1950-х – 1960-х років, оскільки реабілітація на цей період була вибірковою, неповною, причиною цього слід вважати історичні умови та обставини, в яких цей процес реалізовувався. Ми можемо судити про характер реабілітаційних заходів тільки аналізуючи заходи, що були спрямовані на реформування карально-репресивної системи, відновлення історичної справедливості. Слід сказати, що в багатьох випадках, цей процес не був таким ефективним, у його механізмі траплялися помилки та навіть парадокси, як це нам підказує історик Марк Елі.

Характерною рисою досліджуваної теми є ті умови, в яких відбувався процес реабілітації. З моменту смерті Й. Сталіна процес відновлення прав громадян протікав в умовах партійної боротьби, на що нам вказують історики Наумов В.П. та Піхоя Р. Боротьба точилася навколо місця вождя, оскільки сама тоталітарна система не могла існувати без нього. Започаткувавши амністію 1953 р., Л. Берія прагнув створити собі імідж серед радянського населення, його ідею підхопив М. Хрущов, який використав архівні документи для боротьби за владу. Таким чином, ці умови позначилися на реабілітації.

Протягом дослідження ми використали широку джерельну базу, дослідили партійні та архівні дані, матеріали додаткової перевірки органів юстиції, особові джерела партійних діячів того періоду. Це дозволило нам більш зосередитися навколо нормативно-правових процедур реабілітації.

Серед методологічної бази дослідження вагомими методами були історико-критичний, оскільки ми прагнули звільнити інформацію від ідеологічного шлейфу, статистичний, на здобутках якого ми оформили базу реабілітованих, що дозволило глибше проникнути в дослідження.

РОЗДІЛ 2

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1953 – 1964 РОКИ)

2.1. Політичні передумови реабілітації середини 1950-х років

Після смерті Й. Сталіна радянське керівництво опинилося перед складною проблемою. Вибір наступного курсу розвитку потребував вагомих роздумів. Економічна та соціальна система, що склалася протягом 1930-х років вичерпала свої можливості; наявність сотень тисяч в'язнів, загальний терор та страх, який закріпився у свідомості жителів країни - ці фактори вплинули на кардинальний перегляд політичних пріоритетів [10, с. 231].

Першочерговим завданням колишнього оточення Сталіна був переділ керівних посад. Компромісом у політичному лідерстві став принцип колективного керівництва. Нове партійне керівництво розпочало правління, не зробивши жодного програмного повідомлення, якщо не враховувати намір продовжити лінію Сталіна [6].

Більшість істориків, торкаючись даної проблеми в своїх працях, наголошують на тому, що колективне керівництво було короткочасним явищем, оскільки тоталітарна система, відточена при вожді, не могла існувати без лідера. Крихкість політичної ситуації в вищих ешелонах влади пояснюється тим, що Й. Сталін при житті уміло використовував протиріччя в колі своїх людей. Як наголошує В. П. Наумов, роками накопичувалися протиріччя, упередженість один до одного [47, с.11]. Фактично вся політична верхівка постійно знаходилася в боротьбі за краще місце поряд з вождем, що було викликано не стільки прагматичними цілями, скільки безпекою за своїх близьких. Імпульс, який мав місце, продовжив діяти тоді, коли головного джерела не стало.

На пленумі 5 березня 1953 року Г. М. Маленков та Л. П. Берія, які мали особливий авторитет партійної групи, продиктували своє бачення політичної ситуації, головні посади посіли люди з колишнього сталінського оточення -

Г. Маленков – обіймав посаду голови Ради Міністрів СРСР, Л. Берія зайняв посаду міністра внутрішніх справ, секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов [10, с. 231]. Слід відмітити, що зміни були прийняті без дискусій та обговорень. До влади повернулися партійні діячі, які потрапили в немилість Сталіна в останні роки правління – В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, А. І. Мікоян. Своєрідні перестановки переслідували тактичні цілі – вони закріплювали позиції сталінського партійного керівництва, разом з цим зберігаючи протиріччя тоталітарної системи [50].

Колегіальний характер правління був не стільки результатом змови верхівки, найближчого оточення Сталіна, а скоріш наслідком тих процесів, які мали місце всередині радянської системи. Поступово колегіальність стала витісняти «культ особи», владу одного. Навіть в партійних документах вносили певні зміни: наголошувалося на тому, що «культ» знаходився в протиріччі з принципом партійного керівництва, тим самим протиставлявся колегіальності [6]. Відомий дослідник Ніколя Верт називає початковий період десталінізації курсом в рамках відновлення соціалістичної законності [10, с. 132].

Микита Хрущов не зайняв державну посаду, а тільки партійну, проте, за твердженням Р. Г. Піхоя, це дозволило йому зосередити контроль над партійним апаратом [50]. Авторитет М. Хрущова в партії в той час був незрівнянним з авторитетом Маленкова, Берії, Молотова [47, с. 12].

Фактом, який говорить про складність політичної ситуації, стало проведення пленуму ЦК КПРС 14 березня 1953 року. На ньому Г. Маленкова звільнили з посади секретаря ЦК КПРС, тим самим довіривши йому посаду голови Ради Міністрів. Цім рішенням декларувався розподіл влади. Цікаво, що сам Г. Маленков не обіймав обидві ці посади, що свідчить про стійкі тенденції протидії новому «культу» [50].

Відразу після розподілу влади, владна верхівка вдалась до оновлення радянської системи – насамперед намітився чіткий розподіл влади на партійну та державну. Центр тяжіння поступово перемістився з Президії ЦК

в Раду Міністрів. Партія повинна була займатися тільки пропагандою та організаційною роботою серед партійних чинів. Політичні та важливі економічні питання повинні були розглядатися урядом та міністерствами.

Першим, хто порушив крихкість ситуації, став Л. П. Берія. Його першою справою в Міністерстві внутрішніх справ став перегляд післявоєнних процесів – так під пильним оком опинилася «справа лікарів» та інші кримінальні справи. За сприянням Берії на розгляд Президії ЦК КПРС було подано записку про справу вбивства Міхоелса, в ній йшлося про неправдиві кримінальні звинувачення. Причому головні винуватцями у фабрикації виступали Сталін та Абакумов [50]. Таким чином, розпочався перегляд політичних процесів слідчими групами.

З подачі Л. Берії Президія Верховної Ради СРСР розглянула і ухвалила 27 березня 1953 року указ «Про амністію», за яким на волю вийшли більше однієї третини в'язнів [3, с. 26]. Цікавою є реакція М. Хрущова на проект Берії про перегляд указів та постанов Президії Верховної Ради та Ради Міністрів з приводу невідповідності радянському кримінальному законодавству, яку наводить Р. Г. Піхоя у своєму дослідженні: «категорически против этого, потому что надо пересмотреть всю систему арестов, суда и следственной практики» [50].

Даний приклад засвідчує несхвалення вищою партійною верхівкою діяльності міністра, оскільки підйом архівних документів мав би довести причетність останніх до організації та керівництва хвиль терору, які прорізували радянську дійсність в 1930-х – 1950-х роках. Процес амністії переслідував політичні цілі. Система прагнула досягти стану рівноваги. Тим самим владна верхівка декларувала розрив з сталінським минулим, намагалася вплинути на суспільну думку.

Тоді яким чином Л. Берія, який зі своїми соратниками намагався продовжити справу Сталіна, перевтілювався в ліберала, з імпульсу якого відбулися зміни в кримінально-процесуальній системі Радянського Союзу. Влада над Міністерством, робила Л. Берію одним з обізнаних людей про стан

справ в країні. В спадок від Сталіна міністерству внутрішніх справ дістався комплекс ГУТАБу та кризове становище всієї радянської системи. Історик О. Бажан наводить такі цифри : у виправно-трудовах таборах зосереджено 2 млн. 526 тис. 402 особи, в тому числі 22 тис. 145 осіб визнані небезпечними [3, с. 26]. На утримання промислового комплексу ГУТАБу держава витратила 105 млрд. рублів. Система просто не могла довго витримувати таку кількість витрат. На шляху свого реформування Л. Берія використав тонко відточений механізм – розвантаження місць позбавлення волі, що свідчить про повернення до перевірених жорном репресій методів вирішення проблеми.

Цілком вірним твердженням дослідника Р. Г. Піхої є висновки про кризовий стан системи. Країна не могла витратити кошти на утримання великої кількості армії, більше двох мільйонів засуджених, вести «стару» економічну лінію, реформування, насамперед, потребували такі важливі галузі як сільське господарство та промисловість [50]. Тоді як післясталінські роки потребували вагомі рішення, ними стали кроки, ініційовані Берією. Не можна відмітити неоднозначну оцінку, яку одержали дії міністра в середовищі українського населення. Як говорить О. Бажан, разом з пропагандою змісту указу на місцях ширилися побоювання, відкрите несхвалення амністією [4, с.302]. Однак, рішення Берії вплинули на зростання його популярності серед населення. Проголошуючи амністію вдруге, Берія намагався сформувати репутацію борця з свавіллям. Урок реабілітації в 1938 році був використаний Берією в нових умовах в 1953 році [64, с. 149]. Таким чином, позиція Л. Берії ґрунтувалася на чітких прагматичних цілях.

Принцип колегіального управління передусім ґрунтувався на спільному співуправлінні державою. Це був своєрідний перехідний етап в післясталінський період. Тоталітарна система не могла довго знаходитись без лідера. Аналіз історичної ситуації вказує на те, що більше шансів посісти місце колишнього вождя було у соратника Сталіна по репресіям – Л. Берії. Його авторитет при житті лідера соціалістичної країни був обмежений рукою

останнього, а після його смерті тільки невпевненість у політичному становищі та необхідність реформ могли змусити піти Берію на порозуміння з колегами. Під керівництвом міністра знаходився справжній інструмент тоталітарної машини – політична поліція. Вона займала важливе місце у державах цього типу – здійснюючи контроль передусім над партійними та політичними діячами. Окрім політичної поліції у руках Л. Берії було Міністерство внутрішніх справ, яке мало ознаки «держави у державі»: свої армійські частини, промислові об'єкти, великий комплекс ГУТАБу. Берія лише опосередковано підкорявся Г. Маленкову, тому зрозуміло чому його колеги піддали критиці процес реформ кримінально-процесуальній системі [6]. Можливості міністра не обмежувалися тільки цим, головна зброя у його руках – це інформація, а конкретно дані з Міністерства, особистий архів Сталіна. Нагадаємо, що 5 березня 1953 Бюро Президії ЦК доручило Маленкову, Берії та Хрущову, щоб «документы и бумаги товарища Сталина как действующие, так и архивные были приведены в должный порядок» [52].

Іншим кандидатом на місце лідера був Г. Маленков. В списках його заслуг було керівництво ЦК КПРС. В якості секретаря він виконував організаційну роботу, стежив за професійними кадрами. Таким чином, зберігаючи контроль над плінністю кадрів в середині партії, Маленков був одним із вірних Сталіну людей, постійний контакт з яким забезпечив авторитет в колах партії та в політичному середовищі. Його союз з Берією зробив переорієнтацію верхівки на новий курс. В цьому тандемі ясно прослідковується гегемонія Берії.

На даному етапі М. Хрущов здійснив стрімку кар'єру: з партійних діячів районних та обласних районів, він у 1935 році посів посаду керівника Московської парторганізації, замінивши таким чином одного з ближніх людей вождя Л. М. Кагановича [66, с. 106]. Таке призначення цілком входило в плани Сталіна – підготувати молоде покоління партійних діячів, повністю відданих своєму вождю. Після смерті останнього, Хрущов опинився в самому епіцентрі подій, наслідком стало призначення секретарем ЦК КПРС

та членом Президії ЦК КПРС. Дослідник В. П. Наумов наводить твердження, що при призначення Хрущова тодішні головні претенденти Берія і Маленков робили ставку на те, що Хрущов не стане вдаватися в баталії за владу [47, с. 12]. Небезпеку несли передусім діячі старої гвардії. До того ж позиція Хрущова щодо Сталіна була ліберальною. Це пояснюється тим, що його кар'єра склалася за культу вождя, він був продуктом сталінської системи.

Зростаючий авторитет Берії хвилював сталінське керівництво. Активність, з якою він зосереджував владу у своїх руках, викликала протидію. Влітку 1953 року члени Президії ЦК організували змову. Арешт Берії відбувся в червні 1953 року об'єднаними силами армії. Погляди істориків різняться у питанні хто ж був ініціатором ризикованої операції. Так, історик В. П. Наумов називає Молотова, на підставі його авторитету серед партії, дослідник Дж. Боффа вказує на Хрущова, оскільки він мав можливість, знаходячись в тіні своїх колег, активно діяти. Аналіз історичної ситуації вказує на те, що поступове розшатування позицій колегіальності Берією неодмінно мало б такий же кінець, якщо спиратись на політичні передумови.

Ряд звинувачень, приписуваних Берії, був типовим. Його звинувачували в поганому висловлюванні щодо Сталіна, в надто швидкій лібералізації, а головним лейтмотивом звинувачень стала співпраця з іноземними державами [6]. Загроза для політичної верхівки була ліквідована.

Після усунення Берії його колишні прибічники почали перетворення всередині Міністерства внутрішніх справ. В органах безпеки відбулися масові чистки [47, с. 12]. На чолі міністерства поставлено С. Н. Круглова, як людину, що повинна була скромно вести себе на цій посаді. В управлінні Міністерства відібрали мережу ГУТАБу, передавши її Міністерству юстиції. В березні 1953 року відділення політичної поліції було перетворено в організацію, яка носила назву Комітет державної безпеки, керівником якого став генерал Серов, прибічник Хрущова. Значно ширші повноваження

отримала прокуратура, очолювана генеральним прокурором Руденко, теж прибічником Першого секретаря [10].

На політичну першість претендував Г. Маленков. Він ввів засідання Президії ЦК КПРС, був головою Ради Міністрів СРСР. Однак, як влучно вказує В.П. Наумов, силу Маленкову надавав союз з Берією, втративши підтримку останнього його надії на утримання гегемонії поступово зникли [47, с. 13].

Слід брати до уваги причини, що спонукали М. Хрущова до боротьби за владу. Г. Маленков мав досвід організаційної діяльності, був довгий час особою, наближеною до Сталіна, але його ініціатива завжди обмежувалася. На противагу йому, М.Хрущов був практиком, який пройшов всі сходинки партійної кар'єри, на чому він не раз акцентував увагу. Попри це Маленков не підходив на роль лідера, навіть його союз з Берією підтверджував даний факт. Майбутнім союзником міг би виступити Хрущов, однак амбіції останнього стали на заваді планам Маленкова [35].

Подальші події тільки закріпили позиції М. Хрущова. В лютому 1955 року Маленкова було звільнено з його високого поста, він поступово втратив першість у боротьбі за владу. Характерними були звинувачення у теоретичних помилках, недостатній стійкості характеру, а більше у зв'язках з Берією [47, с. 13]. Поступово постать Берії перетворилася у негативний образ, який давав підстави для звинувачень у неправильній політиці чи нелояльному відношенні до влади. Верхівка вдало скористалася ситуацією, усуваючи тих неблагонадійних людей, які начебто провинилися перед законом. Таким чином, відбувалася кадрова чистка всередині Міністерства внутрішніх справ.

Після відсторонення Г. Маленкова і висунення М. Хрущова на першість в політичних кругах, принцип колегіального управління зберіг свою чинність, перший секретар звітував перед сталінським керівництвом, яке зберігало за собою значний вплив у вищих ешелонах влади [6]. На порядку денному перед Президією ЦК постало питання щодо корінного

перегляду попереднього курсу, культу особи. Як зазначає В. П. Наумов, неоднозначність в середовищі партії вказує на збереження стійких консервативних ідей, разом з тим молоде покоління на чолі з Хрущовим прагнуло до змін [47, с. 13]. Фактично відбувся розкол на стару гвардію, очолювану В. Молотовим, та молоду – очолювану М. Хрущовим.

Цікавим є факт дискусії, що мала місце в жовтні 1955 р. під час обговорювання питання про культ особи. Ключовим імпульсом до дискусії стало пропозиція Хрущова проінформувати членів з'їзду щодо документації, яка була вилучена після арешту Берії. Вона мала засвідчити існування репресій, очолюваних особисто Сталіним.

Даний факт свідчить про зміну політичної позиції М.Хрущова напередодні XX з'їзду КПРС. Тобто, затятий прихильник Сталіна зміг змінити позицію й виступити з критикою останнього. Відомо, що М. Хрущов станом на 1955 рік опинився перед вибором: або дотримуватися старих позицій, або виступити з критикою вождя. На його вибір вплинув ряд обставин. М. Хрущов не мав серйозних опонентів, до того ж система тоталітаризму, відточена Й. Сталіним, потребувала лідера, а це вже не міг бути Маленков чи інші. До того ж Хрущов був переконаний в тому, що документи Л.Берії в разі необхідності засвідчать причетність сталінського керівництва до участі та організації хвиль терору [47, с. 14].

Таким чином, на середину 1950-х років в політичних колах Радянського Союзу виникла складна ситуація. Сталінське керівництво знайшло вихід в колегіальному управлінні, проте тоталітарна система потребувала лідера. Тому ці роки – це роки боротьби за владу серед вищих ешелонів влади. В пріоритеті був не авторитет, не політична доцільність, головний критерій – збереження під контролем документів сталінського періоду терору. Реабілітація, яка була розпочата в 1953 році, переслідувала політичні цілі, вищі кола прагнули зберегти ситуацію під контролем, тому вдалися лише до реформ кримінально-процесуальної системи.

2.2. Початок реабілітації в 1953 – 1955 роках

З моменту ствердження більшовицької влади на теренах колишньої Російської імперії в результаті сорокарічного періоду репресій у виправних таборах та в місцях заслання опинилася величезна кількість людей. Тут доречно навести оцінки Л.П. Берії, який приводив такі цифри: 2,5 млн чоловік засуджених та 2,8 млн. на спецпоселенні. Якщо ми мислено додаємо цифри, то в нас вийде населення невеличкої країни, по типу Грузії чи Естонії. Цими даними оперують зарубіжні дослідники історії Радянського Союзу, наприклад Ніколя Верт у своїй праці «Терор і безпорядок. Сталінізм як система», коли дають характеристику процесам 1953 – 1956 років, що мали місце після смерті Й. Сталіна [11, с. 338].

Однак вони несуть неповну картину репресивних заходів тоталітарної влади, оминають увагою тривалість періоду терору в радянській дійсності. Як ми знаємо, В. Ленін та його прибічники позиціонували владу після Жовтневого перевороту як диктатуру робітників, а основним засобом побудови нового суспільства мав стати превентивний терор, націлений на буржуазні класи. Засобом втілення політики більшовиків стала Всеросійська надзвичайна комісія та її філії. Хоча першочерговим її завданням було збереження влади більшовиків, поступово карально-репресивні органи переходили до вилучення окремої категорії людей, родин, а згодом до депортацій та знехтуванням прав цілих народів. Інструмент репресій перетворився в жахливу дійсність – елемент влади та каральні дії досить тісно поєдналися.

За думкою дослідників Е. Жемкової та А. Рогінського, встановити точну цифру тих, кого репресовано, досить важко, оскільки ситуація ускладнюється тим, що осіб могли репресувати повторно, масштаби репресій, яких зазнавали депортовані народи, спецпоселенці, відрізняються неточністю ведення статистичних показників у міністерствах. Всього ж по СРСР, за підрахунками дослідників, було репресовано близько 11 млн чоловік [31].

Звісно, радянська влада знала про ці цифри, вона мала знати про обсяг репресивно-каральної системи. Хоча в свідомості пересічного партійця або представника вищого ешелону влади ці заходи отримали виправдання з огляду на ідеологію того часу, після смерті Й. Сталіна виникло питання реформування курсу. Напевно його актуальність партійні діячі усвідомили задовго до смерті вождя, але історія чітко підкреслює вплив тоталітарного вождя на всю вертикаль влади в суспільстві, а особистість Сталіна сприймала владу як інструмент побудови нового суспільства.

Наслідком стали вище наведені цифри, кризове становище радянської системи. Прибічники Сталіна мали вирішити питання нового курсу, зміни пріоритетів у політиці тощо.

Вихід влада вбачала у реабілітації. Слід звернути увагу на те, що заходи щодо стабілізації становища носили характер реабілітаційних заходів, а не самої реабілітації. Ця особливість буде пояснена нижче. Інструмент реабілітації в умовах радянської системи був не новим, протягом 1920-х – 1930-х років влада активно використовувала цей засіб під час проведення амністій повсталим селянам протягом 1920-х років чи під час подолання наслідків Великого терору, одним з механізмів згортання якого була реабілітації невеликої кількості невинно засуджених. Тому влада, приступаючи до операції, чітко усвідомлювала мотиви заходів – розгрузити місця позбавлення волі, стабілізувати становище. Досвід проведення реабілітації попередніх років наклав відбиток на новий виток заходів, що втілювався у непідготовленості, вибіркості цього процесу, його вузького трактування представниками влади та засудженими.

Реабілітація відбувалася в особливих на той час умовах: процес застав непідготовлену нормативно-правову базу. Особливість процесу полягала у тому, що тоталітарна держава, заточена під руйнування особистості людини, тепер повинна була поновити у правах, створити умови для звільнення від тяжкого тягаря людину. Усвідомлення необхідності проведення реформ зумовило пом'якшення курсу партійного керівництва.

Реабілітація за своєю суттю явище неоднозначне, тому вона мала різний характер. Розрізняють реабілітацію юридичну (це припинення кримінальної справи за умови відсутності складу злочину, зняття звинувачень), партійну (відновлення в партії, зняття заборони на згадку імені у пресі), деякі дослідники, наприклад, Ван Гаудовер виділяють особистий та соціальний вимір реабілітації [7]. Для радянської верхівки вирішальне значення на початковому етапі реабілітації мав партійний напрямок цього процесу. Як ми знаємо, після смерті Й. Сталіна Радянський Союз перебував в кризі, яка поглиблювалась тим, що спадкоємців керманіч державою не залишив. Вихід з цього положення знайшовся – це спільне управління державою.

Сталінська верхівка здійснила перші кроки на шляху поліпшення становища. Під пильним оком опинилися ті політичні процеси, які мали місце після Другої Світової війни. Поза увагою залишились процеси 1920-х – 1930-х років, депортація народів в роки війни. До того ж, залізного контролю тепер не існувало, партійні кадри отримали можливість для реабілітації близьких, родичів та друзів. Як вірно підмічає М. М. Яковлев: «все началось с родственников и амнистии» [55, с. 14].

Передусім, за ініціативи Л. Берії почали переглядатися процеси післявоєнного періоду: справа лікарів, ленінградська справа та справа Єврейського Антифашистського комітету. Особлива увага до цих процесів пояснюється прагненням уникнути відповідальності за їх організацію, оскільки в більшій мірі соратники Сталіна були причетні до цих справ (наприклад, доведена причетність Маленкова до організації т. зв. ленінградської справи), засвідчити відхід від лінії терору в свідомості місцевих партійців та громадян. Щоб з'ясувати специфіку процесів, висвітливо деякі аспекти післявоєнного перегляду справ.

Так, 3 квітня 1953 року Президія ЦК КПРС прийняла постанову про реабілітацію осіб, які були фігурантами справи лікарів. Деталі не олошувалися, лише вказувалася вина слідчих з Міністерства державної

безпеки, які сфабрикували справу, тим самим спотворивши радянське законодавство [55, с. 19].

30 квітня 1954 року Верховний суд СРСР реабілітував осіб, що проходили за лєнінградською справою. Спільний пленум лєнінградського партійного активу від 7 травня 1954 року засвідчив факт необґрунтованого звинувачення. В ході перегляду справи відбувся судовий процес над колишніми працівниками Міністерства держбезпеки СРСР: міністром В.С. Абакумовим, начальником слідчої групи з особливо важливих справ А.Г. Лєоновим, його заступниками М.Т. Лихачевим та В.І. Комаровим, начальником секретаріату І.А. Черновим та ін. В промові державного прокурора Р.А. Руденка ці особи були звинувачені в погранні соціалістичної законності. В останній промові В.С. Абакумов засвідчив причетність до організації цієї справи партійної верхівки на чолі зі Сталіним [55, с. 320 - 321]. Проте в судовому розгляді причетність останньої не згадувалась.

Зміст звіту Комітету партійного контролю при ЦК КПРС за період з жовтня 1952 по 1 січня 1956 роки свідчить про настрої в партійних верхівках. Винуватцями спотворення соціалістичної законності називалися Берія, Абакумов та їх соратники, які фабрикували справи, застосовуючи до звинувачених методи фізичного впливу [55, с. 68].

Таким чином, влада, здійснюючи реабілітацію, перекладала провину за каральні дії на тих, хто реалізовував терор, оминаючи увагою передусім причетність верхівки партії до організації каральних акцій. Це був засіб влади утримати ситуації під контролем. Влада повернулася до класичних методів виходу із кризи, знову пояснюючи післявоєнний терор діями Берії, Абакумова та інших слідчих, не вдаючись до причин цього явища. Слід звернути увагу на те, що ім'я Сталіна в цих документах не фігурувало, тільки після ХХ з'їзду з поступовою критикою культу на ці події звернули увагу під іншим кутом зору.

За дорученням ЦК КПРС Комітет партійного контролю розглянув справу тих партійців, які були піддані репресіям протягом 1930-х-1950-х

років. З огляду на аналіз звіту роботи КПК, виокремимо головні положення. Основний акцент робився на реабілітації «старих» партійців, тобто тих, хто вступив до партії до 1917 р. або перебував в ній протягом 1920-х років. В їх число входить В. А. Антонов-Овсієнко, Я. Б. Гамарник, П.П. Постишев та ін. Окрему групу реабілітованих становили військові чини, яких репресували за статтями за зв'язок з іноземними державами, за факт перебування в німецькому полоні та ін.

Реабілітація проводилась у вигляді припинення справи, звільнення з місць позбавлення волі, відновлення в партії, в окремих випадках ці дії проводились посмертно. Цікавою є статистика апеляцій, які були подані на розгляд КПК. За період від жовтня по січень 1956 роки переглянуто 1844 прохання на відновлення в партії, але тільки 342 людини було відновлено в партії [55, с. 74]. Наприклад, на території Дніпропетровщини протягом другої половини 1953 року на засіданнях Дніпропетровського обкому партії, за даними історика Н.А.Печеніної, було розглянуто 56 апеляційних справ, 48 з них було відмовлено у відновленні в партії [49, с. 92]. Дана статистика пояснюється упередженим ставленням комісії до партійців, які потрапили у полон чи перебували на окупованій території під час воєнних дій.

Першою хвилею реабілітаційних заходів влади слід вважати Указ Президії Верховного Суду СРСР від 27 березня 1953 року. Цим указом влада планувала розвантажити місця позбавлення волі від осіб, що були засуджені строком до 5 років, що йшлося в статті 1 документу. За статтею 2 амністії підлягали особи, засуджені за господарські та адміністративні правопорушення, а також за воєнні порушення згідно тодішнього законодавства. Дія документу поширювалося на певне коло осіб: осіб до 18 років, вагітних жінок, чоловіків, старше 55 років та жінок старше 50 років, а також засуджених з тяжкими захворюваннями. За статтею 4 амністованим, засудженим на термін ув'язнення більше 5 років, скорочували термін перебування в місцях позбавлення волі наполовину. Цікавою є стаття 8 юридичного документу. Вона передбачала необхідність перегляду

кримінально-процесуальної системи на випадок виявлення протиріч, особлива увага зверталася на адміністративні та дисциплінарні правопорушення [3, с. 26].

Указ 1953 р. мав велике значення для реформування радянської правової дійсності. Разом з цим прослідковується небажання партійної влади здійснити перегляд справ 1930-х – 1950-х років. Головний намір реабілітації на початковому етапі – поступово розвантажити місця позбавлення волі. Цей інструмент тоталітарна система використала раніше, наприклад, при згортанні Великого терору.

Будь-яка тоталітарна система шукає механізми стабілізації свого становища. Зміни торкнулися кризового стану ГУТАБу. Станом на 1953 рік ця система потребувала величезні матеріальні та людські ресурси для свого існування, поступово виснажуючи радянську економіку. Хоча амністія була направлена на звільнення значної кількості в'язнів, вона скоріше носила косметичний характер, оскільки не мала на меті кардинального перегляду Кримінального кодексу.

Дуже важливо те, що дія указу не поширювалося на засуджених за контрреволюційні злочини, порушення соціальної власності, бандитизм. За цими статтями було засуджено переважну більшість репресованих, так, за архівними даними щодо Дніпропетровської області - близько 68% репресованих були звинувачені за статтею 54-10, 25% - 54-6, 4% - 54-1, 3% - 54-11 [26; 27].

Історик О. Бажан наводить таку статистику: міністерство юстиції УРСР виявило у місцях позбавлення волі, виправно-трудовах колоніях республіки 69921 особу, які підлягали звільненню за статтями указу. На 5 травня 1953 року, за даними начальника спецвідділу МВС УРСР полковника Подобєдова, кількість звільнених згідно указу становила 19892 [3, с. 27]. Найбільший відсоток амністії припадав на ув'язнених, звинувачених у здійсненні адміністративно-господарських злочинів, хуліганстві, крадіжках та

спекуляції. В загальне число амністованих увійшли особи зі статтями антирадянської агітації та члени сімей зрадників Батьківщини [4, с. 306].

Заходи, здійснювані владою в 1953 - 1956 роках (тут і далі розглядаємо до XX з'їзду партії) характеризуємо як такі, що носять реабілітаційний характер. Ряд підстав вказують на те, що повністю назвати процес звільнення в'язнів реабілітацію не можна. Під «реабілітацією» ми розуміємо поновлення в правах, отримання відшкодування у вигляді грошової виплати, арештованого майна. Чи відповідав характер здійснюваних заходів дійсності?

Як уже підкреслювалося, реабілітація проходила в особливих на той час умовах - непідготовлена нормативно-правова база, відсутність серед громадян усвідомлення необхідності здійснення цих заходів. До того ж реабілітаційні заходи 1953-1956 років отримали свою специфіку.

Коли ми говоримо про звільнення в'язнів, ми маємо на увазі реформування карально-репресивної системи, а саме: органів НКВД (пізніше КДБ), скасування чинності позасудових судів та зміни, що торкнулися ГУТАБу.

ГУТАБ являв собою промислово-трудоий комплекс, який був складовою тоталітарної системи, її економіки, атмосфери масового соціального страху. Людина, яка потрапляла в тенета таборів, перетворювалася на в'язня, якого пізніше амністували та до якого ставилися з упередженістю на волі. Характерним підтвердженням цієї тези є наступна цитата з праці Н. Верта: «На наш завод нанялась группа амнистированных, и с первого же дня часть из них начала вновь грабить квартиры и запугивать население ... Раньше, до смерти товарища Сталина, на нашем комбинате ничего подобного не наблюдалось. Мы поделились нашей тревогой с начальством, которое не нашло ничего лучше, как сказать нам, что мы должны сами охранять наши квартиры. Мы обратились в милицию, где нам ответили, что новый лозунг – перевоспитывать этих людей... Мы же считаем, что только могила может исправить врагов и рецидивистов» [11, с.393].

Наведений приклад проливає світло не тільки на свідомісний чинник тодішньої пересічної людини (як вона сприймала амністію, яке було її відношення до неї), а й на особливості реабілітаційних заходів, здійснених в цей час. Виділимо причини приведених раніше міркувань.

ГУТАБ потребував змін, кардинальних реформ. Прикладом кризи карально-репресивної системи слід вважати повстання, що огорнули табори після смерті вождя. У 1953 році в'язні Норильська, Воркути, Магадана та інших місць позбавлення волі підняли повстання, в основному виступали проти тяжких умов праці, а під час проведення амністії в'язні вимагали поширити амністію на тих, хто сидів за політичними статтями, ліквідувати несправедливий розподіл при амністії. Слід сказати, що влада придушила виступи жорстоко: в Кенгірі навіть застосували танки для наведення спокою. Центральним ядром виступаючих були оуновці, члени УПА, ті, кого ув'язнили за контрреволюційні злочини [38, с. 107]. Даний приклад засвідчує важливість питання реформування системи у Радянському Союзі, визначення місця жертв політичних та масових репресій у ній.

Проекти щодо системи таборів жваво обговорювали в зазначений період у верхівці МВД та НКВД. Існували різні варіанти підходів до рішення проблеми. Наведемо, як приклад, проект С. Мамулова, запропонований на розгляд у 1951 році, за два роки до масової амністії. Проект передбачав звільнення до 75% засуджених, з необхідним закріпленням на промислових об'єктах в місцях проживання, для використання їх праці. Під приціл потрапляла категорія засуджених за господарські та адміністративні злочини, в основному ті, до яких застосувалися масові репресії. У місцях позбавлення волі повинні були залишитися покарані за тяжкі злочини та «політичні» [11, с. 389].

Цей проект потребував кардинальних змін від вищого керівництва, але тільки через два роки урядовці відважилися на певні кроки, що втілилися у амністії 1953 року. Нормативно-правову базу амністію ми розглянули вище, зосередимо увагу на особливостях протікання її в місцях позбавлення волі,

оскільки це дає змогу дослідити специфіку реабілітаційних заходів 1953-1956 років.

В умовах перегляду справ спостерігається диспропорція в співвідношення реабілітованих. Так, Ніколя Верт у своїй книзі приводить наступне твердження: протягом липня 1954 - лютого 1955 року Генеральна прокуратура СРСР реабілітувала 7 тис. чоловік, з них меншість (порівняно 3-4%) припадало на категорію простих громадян, тих, хто не займав високих посад ні в партії, ні в військових органах та органах юстиції, однак більшість (це 60%) - стосувалися політичної та військової еліти.

В ході амністії влада значно розгрузила місця позбавлення волі. На даному етапі, на місцях прослідковується зволікання владних структур у проведенні амністії. Особливо це спостерігається в районах Крайньої Півночі, де кліматичний чинник відіграв вирішальну роль у транспортному сполученні колишніх в'язнів з волею. В Україні, де дані проблеми не прослідковуються, більшість з 70 тис. амністованих завдяки вдалому транспортному сполученню добралися в нові умови проживання [11, с. 3921].

Соціальна адаптація реабілітованих проходила в тяжких умовах. Причинами цього стало упереджене ставлення місцевого населення до звільнених. Попередній досвід перебування в місцях позбавлення волі вплинув на те, що до більшості амністованих ставилися з відкритою підозрою та недовірою. До того ж конфісковане майно радянська влада не збиралася повертати, оскільки вирок вже був приведений у дію. Дослідниця М. В. Брегеда, пояснюючи причини такої поведінки населення, вказує на те, що влада не проводила пояснювальних бесід з керівниками підприємств, з головами профспілкових організацій, а органи міліції взагалі не займалися обліком та веденням справ реабілітованих [9, с. 12].

Труднощі з працевлаштуванням та негативна оцінка оточуючих вплинули на пошук реабілітованими більш легкого способу життя. Це означає погіршення криміногенної ситуації в УРСР. Так, протягом 1 квітня -

20 червня 1953 року в республіці зафіксовано 6696 злочинів, з них 1196 скоєно амністованими [3, с. 28].

Оцінюючи загрозливу ситуацію по всьому Радянському Союзу, влада вжила заходи щодо їх ліквідації. 2 липня 1953 Президія ЦК КПРС прийняла постанову «Про незастосування амністії до осіб ... ». В документі йшлося про те, що для тих осіб, які продовжували кримінальний образ життя, амністія скасовувалася і вони мали відбути термін покарання [4, с. 308].

Влада вживала заходів щодо соціальної адаптації амністованих – це постанови Ради Міністрів СРСР, укази союзних міністерств, Постанова Ради міністрів УРСР від 6 червня 1953 року «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян», наслідком яких було залучення більшості амністованих до праці. Згідно з цим документом Рада Міністрів УРСР зобов'язала керівників підприємств, організацій приймати на роботу амністованих, створювати необхідні виробничі та житлово-комунальні умови. Як свідчать дані статистики, станом на 1 вересня 1953 року 86% амністованих було працевлаштовано [3, с. 28].

Наступним документом був Указ «Про порядок дострокового звільнення» від 24 квітня 1954 року. За цим документом Президія Верховного Суду СРСР вводила наступні норми щодо розвантаження місць позбавлення волі – що проявлялося у зменшенні строку відбуття покарання на дві третини чи заміна тяжкого звинувачення більш м'яким. Цей Указ не відділяв особливої уваги особам засуджених за контрреволюційні злочини.

Таким чином, часткова амністія, що охопила Радянський Союз протягом 1953 року, була направлена на розвантаження місць позбавлення волі. Ці нормативні ініціативи вищої влади мали непослідовні наслідки і не зачіпали осіб засуджених за статтями 54 КК УРСР.

Певні поліпшення спостерігається в 1954 -1955 роках, коли влада через політичні причини звернула увагу на репресованих за контрреволюційними статтями. Так, Постанова ЦК КПРС від 4 травня 1954 року «Про перегляд справ осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність» сприяла створенню

Центральної Комісії по перегляду справ, її республіканських та обласних філій. Цими комісіями вирішувалися справи щодо реабілітації, перекваліфікації кримінальних справ, застосування Указу від 1953 року за наступними критеріями: випадки незаконного звинувачення, неправильної кваліфікації справ, необґрунтованого виселення на місце постійного проживання. При цьому висновок Центральної Комісії та її філій оголошувався остаточним рішенням. Так як репресії в країні проводилися системою державних органів на рівні Союзу РСР, республік та областей, документ засвідчив, що перегляд справи осіб засуджених Особливою нарадою при НКВС – МДБ – МВС, військовими колегіями та трибуналами повинен здійснюватися Центральною комісією, республіканські та обласні філії комісії переглядали рішення позасудових трійок НКВС. Перегляд справ здійснювався безпосередньо у місяцях позбавлення волі [53, с. 116].

Протягом червня 1954 – лютого 1956 року обласними комісіями переглянуто 81921 справ на осіб, засуджених за контрреволюційними статтями. На основі правових документів УРСР було звільнено з місць позбавлення волі 15 тис. осіб, з яких 1801 чоловік повністю реабілітовано [3, с. 30]. За дослідником М. В. Брегедею, тільки більше 2% від загальної кількості переглянутих справ закінчилися припиненням справи та відміною вироку [9, с. 29 - 30]. Ця тенденція пояснюється тим, що внаслідок перегляду кримінальних справ більшість ув'язнених були звільнені з урахуванням реально відбутих строків покарання без зняття судимості. Як зазначає Л.Л. Місінкевич, даний факт не дає підстав кваліфікувати цей процес як реабілітацію.

Аналіз доповідних записок генерального прокурора свідчить про те, що у реабілітації особам, звинувачених у троцькістських поглядах, есерам, правим, було відмовлено [53, с. 152, 156]. Вибіркова реабілітація пояснюється неготовністю та небажанням партійної верхівки вдаватися до спростування головних ворогів ідеологічної лінії партії. В перші роки після

смерті Й. Сталіна партійна верхівка не відходила від орієнтирів колишнього вождя.

Було переглянуто положення спецпоселенців. Вперше необхідність перегляду справ спецпоселенців було піднято в травні 1953 році в доповідній записці першого заступника міністра внутрішніх справ С.М. Круглова. В ній було розглянуто питання незаконності безстрокового заслання, які суперечили радянській правовій системі. Тільки в 1948 році на безстрокове заслання було відправлені особи, які раніше відсиділи термін ув'язнення та розцінювалися як особливо небезпечна категорія: шпигуни, диверсанти, троцькісти та ін. Характеризуючи правову систему Радянського Союзу, Круглов зазначив, що вирок повинен виноситися на основі міри конкретного злочину, а не як міра безпеки від злочинця [53, с. 43 - 44].

Впродовж 1954 – 1955 років Рада Міністрів СРСР та ЦК КПРС прийняли ряд постанов, які вплинули на правове становище спецпоселенців. Так, Рада Міністрів СРСР прийняла постанову від 5 липня 1954 року «Про зняття обмежень в правовому полі спецпоселенців», за якою вводилися ліберальні нововведення щодо цієї категорії. Насамперед, за особами вводилося право на вільне переміщення країною, відміна штрафів та арешту як необхідні міри покарання. Необхідно наголосити на тому, що дане положення не розповсюджувалося на осіб, засуджених за державні злочини і тих, хто був відправлений в заслання після відбиття терміну [53, с. 158]. Наступні документи «Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів та інших осіб», «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» суттєво вплинули на становище засуджених.

Значний вплив на суспільне життя мав указ Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами», за яким оголошувалася масова амністія особам, звинуваченим у колабораціонізмі. Указ отримав неоднозначну оцінку в українському суспільстві, яке було просякнуте стереотипами про

тих осіб, які за різних обставин вступали у відношення з окупантами [53, с. 259].

Поліпшити соціальну реабілітацію звільнених мала Постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 року. Згідно неї, термін перебування за ґратами мав бути зарахований як трудовий стаж. Даний стаж мав бути зарахований при нарахуванні пенсій або заробітної платні. Постанова зобов'язала керівників підприємств та установ вжити заходи щодо працевлаштування реабілітованих. З попередньої роботи їм виплачувалася двомісячна заробітна плата. За умови посмертної реабілітації членам сімей давалася відповідна виплата. Пенсії визначаються відповідним стажем та віком. Місцеві органи були зобов'язані надавати цим особам житло [9, с. 30].

Публічна реабілітація на першому етапі реабілітаційного процесу майже не проводилася. В окремих випадках вона була пов'язана з відновленням у партії її колишніх діячів, з військовими чинами, з представниками творчої еліти. Реабілітація проводилася згідно з прохань населення, державні інстанції могли проявити самостійну ініціативу у реабілітації окремих осіб. Цікавими свідченнями є доповідна записка про порядок розгляду таких заяв, адресована К. Ворошилову від 18 листопада 1954 року, в якій йшлося про необхідність інформування щодо долі репресованих. Наголошувалося на тому, що повідомляти родичів репресованих про їх дійсну долю недоцільно, так як раніше видавалися довідки про засудження останніх до 10 років позбавлення волі без права листування. В такій ситуації прокуратура СРСР та Міністерство внутрішніх справ знайшло вихід. Пропонувалося повідомляти родичів репресованих усно, за необхідності видавати їм в органах РАГСу довідки про репресованих [53, с. 179]. Влада мала повну монополію на розголошення інформації, тим самим скриваючи незаконну діяльність державних органів в масових репресіях 1930-х – 1940-х років.

Отже, початкова реабілітація в 1953 – 1955 роках була викликана кризовим становищем Радянського Союзу. Реабілітація носила вибірковий

характер, в першу чергу вона торкнулася родичів партійців, військових чинів, партійців з старої гвардії, тим самим оминула осіб, засуджених за контрреволюційну діяльність. Партійна верхівка оцінювала реабілітацію як вимушений крок заради збереження свого статусу кво, вклала в це поняття зовсім інший зміст, а саме розвантаження місць позбавлення волі.

Період 1954 – 1955 років характеризується формуванням нормативно-правової бази реабілітаційних процесів. Першопочатково, реабілітація торкнулася тих осіб, які були засуджені за адміністративні та господарські злочини, а потім перекинулася на «контрреволюціонерів». Навіть в цьому факті, вбачаємо небажання влади широкої огласки процесів 1920-х – 1930-х років, депортацій народів та інших репресивних заходів радянської влади.

Висновки до розділу 2

В ході нашого дослідження, для повного розкриття історичної картини, ми ділимо реабілітацію 1953-1964 років на два головні періоди – 1953-1956 (до XX з'їзду) та 1956 - 1964 рр. (до усунення М.С. Хрущова від влади). Такий поділ дозволяє більш критично ставитися до здобутків та потенціалу реабілітаційного виміру в політиці радянської влади. В даному випадку детальніше зупинимося на першому етапі.

Реабілітаційні заходи, здійснювані протягом першого періоду мали свою специфіку. По-перше, його особливість визначалася боротьбою за владу серед колишніх приближених Й. Сталіна. Протиріччя між ними зберігалися ще до смерті вождя, після смерті якого вони оголилися. Характерною рисою післясталінських років була політична невизначеність, хоча наступники диктатора відкрито заявляли про продовження його лінії, однак склалися ціла сукупність обставин, які унеможлилювали подальший сталінський курс. Йдеться мова про кризу системи, яка охопила всі сфери радянського життя – перенасиченість в'язнів в ГУТАБі, на спецпоселенні, страх перед новими репресіями серед партійно-державного апарату. Тому вихід партійна верхівка вбачала у проголошені колегіальності правління,

проголошені повернення до витоків партії. Таким чином вона брала час для детального планування наступних кроків.

Партійна боротьба ускладнювалася прагненням більшості зберегти свій статус кво. Ще давалася взнаки тяжка сталінська спадщина, а саме причетність партійної та державної верхівки до репресій 1930-х – 1950-х років. Однак колегіальне правління було хистким утворенням, система заточена під одного лідера не могла переорієнтуватися згідно нових умов. Наслідком цього стало відсторонення Л.П. Берії від влади, зміцнення позицій М.С. Хрущова та відсторонення від влади старої сталінської гвардії.

На першому етапі реабілітація була ініційована політичними розрахунками партії. Система прагнула досягти рівноваги, тим самим владна верхівка декларувала розрив зі сталінським минулим, намагалася вплинути на суспільну думку. Процес відновлення прав на цьому етапі носив негласний і прихований характер, оскільки вища влада ще не була впевнена в необхідності кардинальних змін.

Специфічною рисою реабілітації була непідготовленість нормативно-правової бази. Питання вирішувалося владою протягом всього періоду реабілітації. Наслідком цієї непослідовності стало невизначеність у правових питаннях - кого слід реабілітувати, як визначити правове поле «політичних», спецпоселенців та інших категорій засуджених, детального розгляду мала набути соціальна реабілітація звільнених з місць позбавлення волі. Ми переконалися у тому, що ідеологічний тиск на населення призвів до недооцінок та відкритого нерозуміння значущості реабілітації серед радянського населення, яке досить прохолодно відносилось до звільнених.

Ще одною характерною рисою 1953 - 1956 років стало розмитість самого поняття реабілітації. Власне, під дію Указу 1953 р. потрапляла широка категорія ув'язнених, пропонувалося їх амністувати, скоротити термін відбиття покарання. Однак з місць позбавлення волі ці люди виходили з нерозумінням своїх можливих прав на реабілітацію. Довідки, які б закріплювали повну реабілітацію, почали масово видавати тільки після ХХ

з'їзду, після масштабного перегляду кримінальних справ. Тому велика частина амністованих до кінця не були реабілітованими. Це вказує нам, що влада передусім розуміла під реабілітацію зовсім інший аспект, а саме розвантаження місць позбавлення волі.

Перегляд кримінальних справ органами юстиції засвідчує пріоритети військових та політичних чинів, а потім вже пересічних громадян. Дана специфіка пояснюється небажанням партії відкривати всі аспекти сталінського минулого.

РОЗДІЛ 3

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ (1956 -1964 рр.)

3.1. XX з'їзд КПРС та зміна політичного курсу партійного керівництва

XX з'їзд КПРС відноситься до знакових подій в історії Радянського Союзу. Він не тільки вплинув на перебіг реабілітаційних процесів, значно поглибивши останній, а й на подальшу долю всієї радянської системи. Передусім з'їзд здійснив переоцінку сталінської ідеологічної платформи, на ньому вперше офіційно було проголошено існування масових каральних операцій, прийнятих партійною верхівкою протягом 1930-х – 1950-х років, при цьому до широкого загалу доведено участь в їх організації Й. Сталіна та кола його прибічників.

Заходи з реабілітації жертв масових репресій, вжиті владою всередині 1950-х років, підняли проблему політичних репресій, їх місце в радянській системі. На перших етапах виникнення проблеми інкримінували Л.Берії та недолікам діяльності органів держбезпеки. Однак у свідомості радянського громадянина могло виникнути наступне запитання: що робили вищі державні посадовці під час здійснення каральних акцій?

Амністія та заходи щодо розвантаження місць позбавлення волі лише поверхнево торкались вирішення тих проблем, з якими торкнулося сталінське керівництво. Численні факти зловживання владою, що відкрились органами внутрішніх справ та прокуратурою поступово накопичувалися, їх потрібно пояснити партійним діячам. Невизначеність перехідного періоду не могла продовжуватись довго: «стара гвардія» була рада повернутися до сталінських методів управління, щоправда без репресій. Така була думка партійної більшості, проте не всіх.

На середину 1955 року політичні важелі впливу в Радянському Союзі належали так званому колегіальному правлінню – Молотову, Ворошилову, Кагановичу та ін. Л. Берію заарештували в 1954 році. Позиції Маленкова були сильно розхитані критикою Хрущова. Сам Хрущов почав зміцнювати

свої позиції, оскільки в його руках опинилася потужна зброя – інформація (архів та документи сталінських часів).

Деякі історики приписують М. Хрущову усвідомлення ним всієї складності ситуації, в якій вони опинилися. На початок 1956 року, він зрозумів, що необхідно зробити вибір: або нічого не робити і повернутися до консервативних позицій, або зробити певні дії, що радикально вплинуть на радянську систему [47, с. 18].

Власне проведення XX з'їзду стало для вищого партійного керівництва необхідною умовою збереження своїх позицій. Рішення, прийняті з'їздом, задекларують новий політичний курс.

Фактично, з моменту проведення останнього з'їзду минуло чотирнадцять років. Така різниця у часі пояснюється тоталітарною моделлю радянської політичної системи – з гирла масових репресій 1930-х років кувалася держава, де провідним чинником виступав Й. Сталін. На цьому наголошував Хрущов в своїй промові на XX з'їзді набагато пізніше, споглядаючи на цю історичну ретроспективу через призму партійного догматизму.

Доповіді передувала боротьба в середовищі вищого партійного керівництва, яка точилася довкола питання репресій. Головний акцент полягав у тому, як подати інформацію. Як зазначає Р. Піхоя, дискусія навколо розголошення розколола сталінське керівництво [50]. Позиція Молотова, Кагановича та Ворошилова полягала у підкресленні заслуги вождя, Мікоян висловився проти такої подачі, позиція Хрущова була неоднозначною, хоча сам факт ініціативи щодо обговорення цього питання історики приписують Хрущову. За рішенням Президії напередодні з'їзду була організована спеціальна комісія, яка ставила за мету вивчення архівних матеріалів, що накопилися за період перегляду кримінальних справ.

Цікавим є звіт роботи комісії, який був використаний для написання пізнішого доповіді Хрущова. Комісія у звіті інформувала Президію ЦК про масштаби репресій 1930-х – 1940-х років. Для звіту була характерна

інформаційна вибірковість, основний акцент ставився на переслідування тих, кого звинувачували в антирадянській пропаганді, партійних та державних діячів. Текст унікав причетності Маленкова, Ворошилова, Кагановича, Хрущова до організації та реалізації механізму репресій, також не розголошувалася інформація про колективізацію, про військових полонених, які пізніше попали в тенета ГУТАБу. Основними причинами репресій комісія визнавала порушення принципів соціалістичної законності органами держбезпеки, які спиралися на постанови ЦК СРСР після вбивства С. Кірова, наголошувала на персональній вині Сталіна [50].

Після довгого обговорення Президія ЦК 9 лютого прийняла рішення заслухати доповідь о результатах діяльності комісії на закритому засіданні з'їзду.

XX з'їзд проводився з 14 по 25 лютого 1956 року в Кремлі. На порядку денному ставились питання зовнішньої політики, економіки та ідеології. Хід засідання засвідчив переорієнтацію вищого партійного керівництва, відхід від сталінської платформи. Так, доповідаючи про стан справ Радянського Союзу на міжнародній арені, М.С.Хрущов зазначив відхід від ідеології будівництва соціалізму в окремій взятій країні. Картина співвідношення сил провідних держав не зазнала суттєвих змін: зберігався поділ на окремі блоки соціалістичних держав та капіталістичного Заходу. Разом з цим проголошувалася лінія мирного співіснування двох систем, ця ідея була не нова для сталінського керівництва, в післявоєнні роки вона частіше звучала у відносинах з іноземними державами. Комуністична ідеологія пов'язувала існування війн з розвитком капіталістичних відносин. Однак Хрущов заперечив фатальність виникнення нових війн. Новим в ідеології міжнародних відносин стало визнання можливості існування інших, альтернативних шляхів розвитку соціалізму, що були підкріплені прикладом Східної Європи, Югославії та Китаю. Згідно з цим положенням, на офіційному рівні вперше визнано можливість приходу до влади за допомогою конституційних шляхів, а не шляхом зброї [6].

Окремим пунктом йшли питання економіки та ідеології. Надаючи характеристику економіці Радянського Союзу, Хрущов наголосив на неодмінній реалізації шостого п'ятирічного плану. Велику увагу він приділив сільському господарству й тим збиткам, завданним війною, питанню житлового будівництва.

В ідеологічному плані доповідач підкреслив повернення до первинних ідей діячів комуністичного руху. В доповіді перший секретар подав узагальнюючу картину порушення соціалістичної законності, вина на їх організацію була покладена на Л.Берію та його прибічників в органах держбезпеки. Провідним мотивом стала необхідність повернення до колективних методів управління державою, протиставляючи їм культ особи, не вказувалися особи причетні до його організації. Лише вказувалися наміри демократизувати партію, перестати жити старими ідеями [10]. З різкою критикою культу особи виступив Мікоян, він критикував сталінський «Короткий курс історії ВКП(б)», спростував зміст поняття «ворог народу», наводячи приклади партійців, проти яких були сфабриковані справи. Цікаво, що жоден з діячів вищого партійного керівництва не відважився на цей крок. Молотов, Ворошилов, Маленков уникали натяків на такий розклад справ. Ситуація на засіданні загострилася до краю, однак дискусії на цю тему згасли в ході наступних засідань.

На закритому засіданні в ніч на 25 лютого Хрущов виголосив свою доповідь. Текст доповіді продовжив лінію з'їзду – необхідність повернення до ленінських ідей, реформування політичної системи шляхом поступової критики культу особи. Перший секретар подав коротку, але викриваючу характеристику Сталіна, суттєво роблячи нахил на негативних рисах характеру померлого вождя. Причиною кризи радянської системи, згідно доповіді, був культ особи, існування великої маси людей в таборах, партійні чистки, репресії в інших сферах життя пояснювалися перекрученим баченням Сталіним ленінських принципів управління. При цьому підкреслювалося велике значення Сталіна в плані соціалістичного

будівництва, в боротьбі з ворогами партії, в колективізації та індустріалізації. Хрущов зазначав, що боротьба з ідейною критикою велася на поприщі теорії, до діячів не застосовувалися методи фізичного усунення. Тільки з самоствердженням Сталіна, почався перехід на радикальні методи рішення не тільки політичних дебатів, а й будь яких конфліктів [59]. В докладі вказувалося, що формулою «ворог народу» вождь усунув будь-які причини для сумнівів в органах держбезпеки та прокуратури, пізніше ця формула стала більш гнучкою і застосовувалася не тільки для опонентів Сталіна, а й для партійних та державних діячів та навіть для цілих народів, як зазначав Хрущов. Таким чином, було доведено причетність Сталіна до організації репресій.

Доповідь була насичена численними фактами зловживання владою вождем, які ґрунтувалися на висновках спеціальної комісії Поспелова. Хрущов в своїй доповіді не критикував Сталіна, а подавав узагальнену картину розгортання репресій в радянській дійсності. Ідеологічний образ вождя поступово спростовувався участю в репресіях, некомпетентністю прийняття рішень під час війни. Всю вину доповідач перекидав на плечі Берії, який оповив вождя своїм впливом, вселяв в нього думку, що вороги постійно його оточують.

Як зазначає історик С. Кульчицький, критика культу особи була поверхневою, доповідь скоріше маскувала всю картину репресій. Викриваючи Сталіна, Хрущов визнавав правильною політику соціалістичного будівництва [39, с. 107].

В цілому історичні події зазначені в доповіді пройшли через партійне сито, не відображували хід подій 1930-х – 1950-х років. Насамперед, поза увагою залишилися причина розгортання репресій, їх механізм здійснення, що крився в самій сутності радянської системи. Інформація була подана вибірково, найголовніші події в історії країні розцінювались як правильний вчинок. На цьому вибірковість не зупинилася, доповідь значно звужувала рамки репресій тільки партійними та військовими діячами. Хрущов не

пояснював яким чином репресії розгорнулися проти місцевого населення, творчої та трудової інтелігенції. Таким чином, зменшуючи масштаби трагедії, вдалось уникнути запитань з приводу відповідальності партії перед суспільством [10].

Як зазначає П.В. Киридон, рішення XX з'їзду КПРС суттєво не вплинули на партійно-державний апарат, а лише зробили спробу звільнити партію від постійних чисток, що мали місце при правлінні Й. Сталіна. Таким чином, режим тільки зміцнював позиції. Ми можемо погодитись з наведеною думкою відомого дослідника С. Білоконя, що внаслідок змін урядовці «справді забезпечували собі даліше панування і майбутнє довгожителство ... Сталінське деспотичне ставлення до партійних кіл – ось що критикував Хрущов, а не культ комуністичної сваволі» [37, с. 82].

Доповідь мала далекосяжні наслідки, вона сприяла активній підтримці партійного апарату на місцях, який був зацікавлений в реформаторських намірах Хрущова. Думка щодо лібералізації у відносинах з керівництвом та партією поєднувалася з думкою суспільних змін у владному апараті, а провідником цих ідей вважали постать Хрущова. Тому не дивно, що партійний апарат у 1957 році надав належну підтримку саме йому, а не старій гвардії [37, с. 82-83].

Таким чином, XX з'їзд КПРС ознаменував собою відхід від сталінської практики терору. Відхід було зроблено заради подолання кризи радянської системи, в основному в інтересах партійно-державного апарату. Доповідь М.С. Хрущова мала далекосяжні наслідки, проте не охопила причини виникнення явища тоталітарних репресій, метою яких були звичайні громадяни, військові та партійні чини. Причину цього слід шукати в самій радянській системі та партійному контролі над витоком інформації. Тільки в умовах Перебудови, історики змогли підрахувати та наблизитись до реальної картини діяльності карально-репресивної машини.

3.2. Особливості політики реабілітації в Україні протягом 1956 – середини 1960-х років

XX з'їзд вплинув на погвавлення суспільно-політичних процесів всередині Радянського Союзу, не була виключенням реабілітація. Реабілітація на цьому етапі якісно поглибилась, значно розширивши свої межі. Сталися зміни в самому механізмі здійснення процесу. Поступово важелі впливу переходили з рук органів держбезпеки до судів та органів прокуратури. Продовжилася формування нормативно-правової бази, яка була спрямована на подолання наслідків репресій.

Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР « Про відміну Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 року» проголошував, що в місця заслання відправляються особи за рішенням суду. Тих осіб, які знаходились в цих місцях від 1948 року, було звільнено [54, с. 19 - 20].

Нормативно-правові кроки по звільненню осіб на першому етапі реабілітації характеризується вибірковістю, в цілому ці процеси оминали коло осіб, засуджених за контрреволюційними статтями. Цей недолік мала усунути Постанова Президії ЦК КПРС «Про перегляд справ осіб, які відбувають термін за політичні, посадові та господарські злочини». За цим документом створювались спеціальні комісії з перегляду справ засуджених за політичними статтями. Перевірка повинна була проводитися шляхом особистого ознайомлення з репресованим, а також з матеріалами справи. Комісії приймали рішення з звільнення з місць перебування, скорочення строку, звільнення під поручительство родичів. Робота комісії оминула осіб, засуджених за зраду Батьківщині, звинувачених в участі в терористичних та диверсійних організаціях, у розкраданні соціального майна, шпигунстві [54, с. 29 - 30].

Реабілітація підіймала на світ тяжку сталінську спадщину, гнучка система репресій охоплювала конкретних осіб, родини й навіть цілі народи. З втіленням у життя політики перегляду кримінальних справ потребувало рішення долі народів, підданих репресіям в роки Другої Світової.

Невпевненим кроком у цей бік став указ Президії Верховного Суду СРСР «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар». Указ знімав адміністративний контроль над кримськими татарами, проте у праві відновлення конфіскованого під час війни майна та повернення на історичну Батьківщину їм було відмовлено [54, с. 79]. Як зазначає О. Бажан, оприлюднення даного указу викликало хвилю обурення громадян з числа кримських татар, що проживали на території Узбецької РСР, інших республік. Більшість з них відмовилися давати розписку про оголошення їм тексту Указу, робили петиції до вищої влади з метою повернення конфіскованого майна та право на переїзд до Криму [3, с. 35]. Як покажуть подальші події влада активно саботуватиме активне рішення цього питання.

Після 1956 року у зв'язку з XX з'їздом КПРС в місцях позбавлення волі були створенні ревізійні комісії з перегляду кримінальних справ. Для партійного контролю створювалася Центральна комісія. Їх основною задачею було додаткове розслідування обставин справи та винесення реабілітаційних вироків у кращому випадку, в інших випадках комісії використовували амністію від 1953 р. для скорочення терміну ув'язнення [41, с. 370].

На місцях комісії стикнулися з недооцінкою чисельності ув'язнених, що підпадали під реабілітацію. Основний акцент перегляду справ робився на контрреволюціонерів, засуджених за антирадянську агітацію, а також жертви Великого терору, велику кількість в'язнів займали ті особи, що зазнали репресій під час Другої Світової війни. Так звані «вороги народу» були відправлені на повторне ув'язнення, на поселення спецпоселення, в таких випадках комісії не мали права перегляду справ [41, с. 372].

Історик Е.Марк вказує на парадокси, що мали місце за час діяльності ревізійних комісій. До таких парадоксів слід віднести відсутність чітких критеріїв реабілітації, особливо тих, хто зазнав репресій під час Другої Світової, діячів «національного підпілля»; прохолодні відносини з органами прокуратури, які були невдоволені звуження своїх повноважень у цій галузі й виникненням реабілітаційних комісій, до того ж траплялися випадки, коли

реабілітовані потрапляли під тенета репресій вже після виходу з місць позбавлення волі, особливо це стосувалося західних областей Радянського Союзу [41, с. 376 - 385].

Цікаві статистичні дані свідчать про соціальний вимір реабілітації, партійний статус, інтенсивність реабілітаційних процесів. Статистичні дані насамперед вказують на особливість реалізації перегляду кримінальних справ на Дніпропетровщині (див. Додаток А). Рід занять серед репресованих виглядає таким чином: 34% припадає на категорію робітників, 33 % припадає на селян, 6 % - займають службовці, вчителі – 3%, лікарі – 1 %, без певного місця роботи (в цю категорію входять також ті, рід занять яких не визначено) – 1 %, інші професії – 17 %. Як ми бачимо, тяжкий удар репресій торкнувся представників робочого класу – від звичайних робітників до інженерів, завідувачів планувальним відділом та ін. та селян.

В більшості випадків селянам інкримінувалася стаття 54-11, тобто це участь в контрреволюційній організації – на неї припадає 64,8 % від загальної частки обвинувальних висновків, другою за популярністю є стаття 54-10 (контрреволюційна пропаганда), на неї припадає 17,2 % вироків, на третьому місці стоїть стаття 54-6 (так зване шпигунство) – 11, 7% вироків.

Типовою справою про діяльність контрреволюційної організації на селі є справа Гейна Івана Генріховича. По цій справі проходило декілька чоловік, яких слідство звинувачувало в причетності до таємної організації, що вела антирадянську пропаганду, готуючись до збройного повстання проти радянської влади [12, с. 71]. В ході додаткової перевірки справи виявилися факти фальсифікації справи: висновок слідства виявився необґрунтованим, особи, притягнуті по справі, виявилися особисто невинними, а факт існування антирадянської фашистської організації підкріплювався тільки показами репресованих, які укладали слідчі [12, с. 106 - 107].

Щодо іншої соціальної категорії - робітників – 52, 5 % звинувачень припадає на статтю 54-11, на другому місці стаття 54-10 – 25, 4%, за шпигунство покарали 18 % робочих. В ході попереднього слідства

«викривалися» підпільні антирадянські групи на промислових об'єктах. Характерним прикладом є справа Кочевнікова Моїсея Абрамовича [19], якого звинуватили в належності до підпільної троцькістської організації та здійсненні контрреволюційної діяльності.

Якщо брати кількісне співвідношення кримінальних статей, то 60,1 % припадає на статтю 54-11, на другому місці – стаття 54-10 з 26,5 %, на третьому – 54-1, на яку припадає 3,2 % від загальної кількості репресованих.

За винесеним вироком дані розподіляються наступним чином: 64, 7% припадає на вищу міру покарання, 15, 9 % - засуджені на 10 і більше років виправних таборів, на третьому місці – від 1 до 10 років виправних таборів. В переважно більшості випадків розстріл припадав на осіб, засуджених в 1937 – 1938 роках, за доби Великого терору.

Щодо партійного статусу реабілітованих, картина виглядає так: 91 % від загальної кількості припадає на позапартійних (серед позапартійних переважає категорія робітників – 44,4 %, на другому місці селяни – 35,1 % (див. Додаток Б). В більшості випадків серед селян становили вихідці з хліборобських провінцій для німців, хлібороби – одноосібники), кількість партійних становила 7 %, до категорії «виключені», які з тих чи інших причин покинули партію, належать 2 % від загальної більшості.

Інтенсивність реабілітаційних процесів в більшості випадків залежала від партійних рішень, урядових ухвал. Провідним чинником прискорення перегляду справ став XX з'їзд, тому доречно поділити весь хід реабілітаційних процесів на декілька груп по рокам: перший період охоплював 1950-1955 рр., на його долю припадає 4 % реабілітованих від загальної кількості, на період з 1956 до 1960 роки припадає 75 % реабілітації, на групу, що охоплює 1961 – 1965 роки припадає 17 % реабілітованих, на останню групу 1966 – 1970 рр. припадає 4 % (див. Додаток В). Статистичні дані вказують на те, що під пильним поглядом додаткової перевірки опинилися особи, звинувачені за статтею 54-10 (19,6%), статтею

54-11 (52,1%), стаття 54-6 (10,6 %). Порівняно невелику кількість складають особи, засуджені за статтею 54-1, 54-7, 54-8.

Дана динаміка говорить про характер реабілітації, насамперед, те, що ініціатива реабілітації належала партійним структурам, які намагалися втримати контроль над витоком інформації, однак поступово і цілеспрямовано радянська влада згортала реабілітаційні процеси, починаючи від 1958 року.

Посмертна реабілітація осіб, засуджених до розстрілу, здійснювалася за ініціативи родичів або близьких репресованих. У своїй діяльності органи КДБ керувалися спеціальною постановою «Про порядок відповідей на запити громадян про долю засуджених» від 24 серпня 1955 року. В ній пропонувалося усно повідомляти про долю репресованих, казати, що були засуджені до 10 років таборів й загинули в місцях позбавлення волі. Встановлювалася процедура реєстрації смерті в РАГСі по колишньому місцю проживання репресованого, після чого родичам видавалося свідоцтво про смерть [28].

Дана процедура була позбавлена вичерпної інформації про долю репресованих, родичів це не влаштовувало, тому вони писали листи прокурору Дніпропетровській області, органам державної безпеки, Верховному Суду СРСР з вимогою більш детальнішого перегляду справи, встановлення винності підсудного. Заяви писалися заради встановлення правдивої інформації про долю репресованих, вирішення матеріальних питань. Наприклад, в цьому випадку є показовою справа Бабенко Александра Павловича – заява на перегляд справи написана його дружиною з метою оформлення пенсії по причині втрати годувальника. Ось як пише про це сама позивачка «так как сама старуха и мне необходимо получить пенсию » [16, с. 32].

Як показує аналіз заяв, родичі репресованих прагнули детальнішого розгляду справ, встановлення дійсності та справедливості винесеного вироку. Так як додаткова перевірка тривала довго, наприклад, перегляд справи

Бабенко йшов 2 місяці [16, с. 36], родичі вимагали пришвидшити процес.

Характер тексту заяв коливається від прохання до відкритого критичного. У справі І.І. Гейна, дружина одного з репресованого А.А.Класа, що проходив по справі, у своєму листі відкрито вимагає встановлення справедливості: «Вы мне рекомендуете обращаться в загс чтобы узнать за моего мужа но я вас спрошу а вы что будете делать? вы же взяли моего мужа и арестовали и где вы его дели ... *вы его взяли и вы его розищите отвечайте за свои дела*» (курсив авторський) [12, с. 30].

Від результатів роботи слідчих залежав весь хід реабілітації. При винесені вироку бралось до уваги – чи визнавав себе винним репресований на досудовому слідстві, чи матеріали слідства виявляли протилежні результати. В більшості випадків кримінальні справи припинялися через відсутність складу злочину, особи, що проходили по цим справам були реабілітовані. Висновок додаткової перевірки направлявся в органи прокуратури, а потім в судові органи, що виносили ухвалу про реабілітацію [19, с. 20 - 50].

Процедура додаткового розслідування являла собою детальний огляд слідчими кримінальних справ. На цьому етапі перевірялася справедливість вироку, задля цього перед органами внутрішніх справ ставилися такі цілі: повторне опитування свідків по справі, встановлення соціального походження репресованих, встановлення осіб, які знали репресованих до їх арешту [21, с. 26].

Характерно, що матеріали додаткової перевірки виявили численні факти фальсифікацій справ. Наприклад, Абб Людвіг Августинович при повторному допиті наголосив, що на досудовому слідстві повідомив слідчих про безпідставність звинувачень у поширенні антирадянської пропаганди, повідомив, що протокол допиту він підписав під тиском [19, с. 24].

Повторний допит свідків зазначених у справі передбачав собою процедуру ознайомлення слідчих з головним джерелом звинувачень, на яких базувалися кримінальні справи, тобто бралось до уваги показання свідків на

досудовому слідстві. Аналіз останніх виявив, що на вимогу органів слідства, обласні бюро адресатів, представляли слідству довідки, в яких вказувалося, що головних свідків по справі у базі даних не значаться [14, с. 59 - 62]. Дана обставина пояснюється тим, що колишніх свідків по справі трійки НКВС засуджували за інші злочини [21, с. 38].

Іншим напрямком діяльності слідчих при додатковому розгляді справ було встановлення соціального походження репресованих. Ця вимога пов'язана з тим, що при досудовому слідстві походження засуджених частіше використовувалося як привід для офіційних звинувачень. В деяких випадках в матеріалах справ містилися розбіжності щодо попереднього місця роботи (за показаннями свідків). Підтвердженням цього є справа Айзверта Валентина Йосифовича. Аналіз справи виявив певні розбіжності в ході досудового розслідування. Справу переглянули за сприянням дружини Айзверта, яка прагнула засвідчити його невинуватість. Типова ситуація для досудового розслідування – деякі факти справи потребували роз'яснення. Так, на слідстві 1937 року Айзверт значиться як візник коней, що працював на гірниках, а в показах свідків – сторож лісного складу на тому ж руднику [17, с. 35]. Слідство прагнуло встановити точні дані щодо місця роботи Айзверта, для цього до розслідування були притягнуті ті, хто раніше працювали на гірнику. Повторний допит свідків виявив цікаві дані: головні свідки звинувачення П.І.Сидоров та С.І.Антоненко взагалі не працювали на руднику, що дає підстави вважати їх фіктивними особами, видуманими під час слідства. Ось які характерні свідчення дав Савченко Петро Степанович, який працював вантажником на лісному складі рудника імені Артема у Кривому Розі, у той час коли там працював Айзверт, на запитання слідчого чи працювали головні свідки по справі на руднику: «Нет, таких лиц я не помню. Я знаю и помню почти всех бывших работников нашего лесного склада, но таких как Сидоров и Антоненко я что-то не помню. Вообще тогда на нашем складе работало всего человек 10 – 12, так что я знал всех, но

Сидорова и Антоненко среди нас не было, по крайней мере, я не помню чтобы они работали у нас на складе» [17, с. 29 - 30].

Під категорію реабілітованих підпадали не всі репресовані. Аналіз справ виявив, що у реабілітації відмовляли троцькістам та іншим членам повстанських організацій. Дана обставина пояснюється офіційним курсом партії. На XX з'їзді Хрущов наголосив, що боротьба Сталіна з опозицією в партії в 1930-х роках (троцькістами, правими) була правильною й визнавалася як необхідність [59]. Типовим прикладом є справа Кочевнікова Моїсея Абрамовича. За цією справою проходили декілька осіб, вони були звинувачені у приналежності до троцькістської організації, яка проводила контрреволюційну діяльність. Характерно, що обвинувачення проти самого Кочевнікова ґрунтується на уході з партії та результатами обшуку, де були виявлені бюст та праці Л. Троцького [20, с. 4].

При розгляді справ брався до уваги фактор вини – чи визнавав себе винним репресований. На досудовому слідстві Кочевніков давав свідчення про непричетність до троцькістської організації, пояснюючи вихід з партії обставинами звільнення з роботи, яке було викликано не виходом на зміну за-для «оборони країни», що дало підставу фабричному комітету вважати його діяльність троцькістською [20, с. 11-12]. Поступово, свідчення обвинуваченого змінилися: Кочевніков визнав свою провину. Підставою для затримання решти учасників справи стало особисте знайомство з Кочевніковим, так були затримані Г.П.Могилевич, Я.Х.Кофман, Е.Г.Портнов та інші.

Справа була відправлена на додаткове розслідування у зв'язку з заявою дружини репресованого А.А.Клаца. Прокуратура Дніпропетровської області відмовила у реабілітації звинувачених по справі, з огляду на те, що на досудовому слідстві характер вини був повністю доведений, а звинувачені повністю визнали свою провину [20, с. 291 - 294].

У справі Кочевнікова виявлено лист Е.Г.Портного Особливій нараді при НКВД СРСР від 25 травня 1935 року, де міститься прохання детально

ознайомитися з фактами справи, особливо щодо участі в троцькістській організації. Аналіз листа свідчить про те, що Портнов відкидав звинувачення в участі в підпільній організації, на противагу, він намагався домогтися справедливого розгляду справи, оскільки « навсегда отошел в 1928 году от оппозиции. Период 1928 – 1935 гг. до дня моего ареста, я работал исключительно для проведения линии партии и советской власти по построению социалистической экономики, безклассового общества. Ни одного замечания, ... указания в уклоничестве – мне не было сделано в этот период » [20, с. 290]. Очевидно, колишня тимчасова приналежність звинуваченого до іншої партійної лінії стала вагомим чинником винесення приговору. В подальшому ці особи були реабілітовані другою хвилею реабілітації, в 1989 році.

Механізм реабілітації існував до XX з'їзду, ми говоримо саме про звільнення з таборів, місць заслання. Однак в той час, з огляду на політичну ситуацію, тільки невелика кількість чоловік перебували у категорії звільнених. Траплялися випадки, коли репресовані намагалися добитися перегляду справ раніше. У цьому випадку доцільно розглянути справу Балкового Івана Петровича, який будучи у місцях позбавлення волі, написав заяву Прокурору СРСР з проханням перегляду справи. Підставою для арешту стали критичні висловлення Балкового щодо аресту Тухачевського, підтвердженні показами свідків. Хоча сам арештант у листі вказував на необґрунтованість висновку слідчих по справі [24, с. 29 - 30].

Матеріали перевірки 1939 року вказують про поверховість перевірки кримінальної справи. Слідство, опитавши свідків, було переконано у доказовості вини підсудного. Так, у протоколі допиту головного свідка Білокриса Михайла Васильовича міститься такі данні: «він заявив мені що ви і всі комуністи паразити а я йому дав відповідь, що паразитів виявляли Ян Тухачевський і других мерзотників, а Балковий відповідає що ... ви паразити, а Тухачевський не виний що його забрали » [24, с. 31].

Характерно, що на додатковому розгляді справи у 1963 році допит свідків показав зовсім інші результати. Свідки стверджували, що вони особисто не підписували протоколи допитів, в анкетних даних містяться помилки, М.В.Білокрис наголосив на тому, що слідчий самостійно склав протокол і заставив його підписати [24, с. 51 - 52]. Інших свідків, які давали покази на слідстві у 1937 році, не знайшли по місцю проживання. У ході додаткової перевірки, Балкового було реабілітовано у 1963 році.

Справи осіб, які були засуджені до вищої міри покарання як вороги народу, переглядалися військовою прокуратурою. Характерною справою у цьому відношенні є справа Ваткіної Віри Василівни. Вона була засуджена як член родини ворога народу, за активну антирадянську пропаганду, саму Ваткіну приговорили до 5 років виправних таборів. Матеріали додаткової перевірки виявили необґрунтованість винесеного слідством вироку, про непричетність звинуваченої до скоєння інкримінованих їй статтями дій [22, с. 17]. Справу закрили через відсутність складу вини в 1956 році.

Цікаво звернути увагу на свідомісний чинник реабілітації – як його розцінювали партійні діячі та звичайні громадяни. Відповідь на це питання знаходимо в мемуарах М.С.Хрущова, П.Є.Шелеста та в архівних джерелах.

М.С. Хрущов, висвітлюючи події 1950-х – 1960-х років, у мемуарах «Время. Люди. Власть» оглядово торкається проблем реабілітації, в основному в полі його зору опиняються загальнорадянські процеси, такі як боротьба за владу в післясталінські роки, економічні проблеми, напружена міжнародна ситуація після XX з'їзду, відносини з Заходом. Хрущов відповідно торкається питань проведення XX з'їзду, роботі комісії Пospelова, детально зупиняється на реакції партійних кругів на результати роботи комісії з перегляду справ, «матеріали комісії Пospelова явились для многих из нас совершенно неожиданными. Я говорю и о себе, в какой-то степени и о Маленкове, Булганине, Первухине, Сабурове» [65].

Чи відповідає дана цитата реальності? Чи дійсно близьке оточення Й.Сталіна та кадрові чини, які уже довгий час знаходились в партії, не знали

про репресії проти громадян, військових та партійних чинів? Відповідь на це питання очевидна. Партійні та державні діячі знали або здогадувалися про маховик репресій, що почав свою роботу ще з моменту виникнення радянської держави, а особливу його ефективність тоталітарна машина використала після вбивства С. Кірова, коли вийшла сумнозвісна постанова Президії ЦК СРСР від 1 грудня 1934 року. Сам Хрущов про це вказує так: «Если рассматривать нашу партию как партию, основанную на демократическом централизме, то мы, ее руководители, не имели права не знать. Я, да и многие другие, находились в таком положении, что, конечно, не знали много, потому что был установлен такой режим, когда ты должен знать только то, что тебе поручено, а остального тебе не говорят» [65].

Аналіз мемуарів М.С. Хрущова вказує на те, що реабілітація ним розцінювалася як певний засіб ремонту старої радянської системи, відповідно до цього були вжиті заходи щодо її стабілізації, насамперед, відмінено діяльність позасудових трійок, поставлено партійний контроль над органами внутрішніх справ. Важливим моментом у цій політиці стала боротьба з пережитком сталінського минулого, тобто заходи щодо обмеження впливу старої гвардії Й. Сталіна – К. Ворошилова, В. Молотова, Л. Казановича. В своїх мемуарах Хрущов виходить з роздумів, що існування незаконно репресованих громадян потребувало швидкого вирішення, але разом з цим підняття цих питань на партійному з'їзді викличе запитання. Тому провідним лейтмотивом спогадів стало відбілення радянської історії, перекидання всієї провини на особисті риси Й. Сталіна, на постать Л. Берії. Тому, скоріше, реабілітація виглядала як об'єктивна необхідність реформування радянської системи, але з збереженням провідних її основ – це керівна роль партії та її контроль в усіх сферах. Фактично, було тільки визнано деякі помилки, поза увагою залишилися більшовицький терор в роки Громадянської війни, політичні процеси 1920-х – 1930-х років над українською інтелігенцією, Голодомор.

Після XX з'їзду П. Шелест очолив реабілітаційну комісію з перегляду справ засуджених. Аналіз мемуарів партійного діяча «Да не судимы будете...» вказують нам, що автор усвідомлював значення реабілітації [66]. Автор підмічає специфіку процесу: «ведь судьбы людей разные, многие были осуждены ни за что. Чувствовалось, что наше «правосудие» было под определенным влиянием и выносило приговоры по принципу – «совсем не обязательно иметь доказательство, виновен каждый, невиновных нет». Поэтому еще тяжелее было рассматривать такие и им подобные дела» [66].

Пошук обставин, що призвели до таких наслідків наштовхнув П.Шелеста на те, що головною причиною стала сама радянська система, її криза: «...но не всегда эти люди были виновны, их к этим действиям принуждали. Такова была наша порочная система» [66].

Аналіз спогадів партійних діячів того періоду дозволяє нам зробити висновки, що реабілітація розглядалася останніми як певний інструмент відновлення справедливості, у випадку Хрущова, як усунення кризи радянського ладу, елемент партійної боротьби. Разом з цим, як не намагалися втримати реабілітацію під своїм контролем, інформація щодо необґрунтованих вироків просочилася в радянське суспільство з тими людьми, яких торкнулася реабілітація.

Реабілітовані та їх родичі розцінювали процес як відновлення своїх прав, можливість встановлення законної справедливості. Мотиви їх були різними від вирішення майнових питань до встановлення законної справедливості щодо родича.

Випадок у справі І.І.Гейна, а саме цитата зі зверненням дружини одного з засуджених А.А.Класса, вказує на те, що звичайні громадяни були невдоволені інформаційною блокадою навколо питання, вони прагнули дізнатися про долю своїх близьких, як це було, наприклад, в справі Г.Л.Абрамовича, коли про долю репресованого намагалася дізнатися дружина репресованого, який був затриманий за роки Великого терору [21, с. 22 - 23]. В більшості випадків родичі або репресовані повинні були писати

листи з проханням реабілітації по декілька разів: дружина Абрамовича Г.Л. писала в березня 1957 року, листопаді 1957 року [21, с. 22-23, 28-31].

Таким чином, протягом 1956 – 1964 років реабілітаційний процес якісно поглибився, продовжувалася формуватися нормативно-правова база. Статистичні дані вказують на особливості протікання реабілітації, її специфічні риси. Витяги з матеріалів додаткового розслідування вказують на численні факти фальсифікації справ, показують відношення до процесу органів юстиції та звичайних громадян. Діяльність ревізійних комісій були переоцінені партійним керівництвом, оскільки на практиці вони стикнулися з нечіткими критеріями реабілітації, обмеженими у часі повноваженнями, до того ж їх діяльність поширювалися не на всі категорії репресованих, оминаючи «ворогів народу», спецпоселенців. В цих умовах вбачаємо, вибіркковість та неповноту реабілітаційних заходів 1956 – 1964 рр.

Висновки до розділу 3

Реабілітаційний етап 1956 - 1964 рр. ознаменував собою подальше формування нормативно-правової бази, появу якісних відмінностей від попереднього етапу.

Головна причина цієї різниці полягала у рішеннях XX з'їзду КПРС. Сам з'їзд мав невідворотну точку в реабілітації, оскільки привів до поступової десталінізації, критиці культу особи Й. Сталіна. Партійна більшість та звичайне радянське населення отримало змогу дізнатися про репресії 1930-х – 1950-х, звичайно, у рамках визначених вищою владою. Таким чином, було задекларовано відхід від репресивної політики, головний акцент перенесено на найголовніші проблеми в сфері економіки, соціуму та політики. З'їзд мав вагомі суспільно-політичні наслідки, хоча він не аналізував механізм карально-репресивної машини, а був спробою М.С. Хрущова та партійно-державного апарату пристосуватися до нових реалій. Серед головних наслідків стало розширення масштабів реабілітації,

зародження опозиції в радянському русі, що пізніше кристалізується в дисидентів. Разом з поверненням невинно засуджених поширювалися ідеї критики щодо тоталітарної системи.

Реабілітація продовжувалася, як і раніше, вона являла собою в більшості випадків політичний процес, який тільки переростав у суспільно-правове явище. Сталися помітні зміни в механізмі реабілітації, до них частіше зверталися органи юстиції, обласні суди, а сам процес перестав бути утаємниченим, хоча багато в чому зберіг за собою риси попереднього етапу. Головна увага була зміщена на формування ревізійних комісій, які масово організовувалися в місцях позбавлення волі після 1956 р. Хоча ці комісії мали необмежені повноваження у плані реабілітації, проте за її діяльністю пильно спостерігала партійна верхівка. У своїй діяльності ці комісії стикнулися з помилками та недоліками політичного курсу, навіть траплялися казуси, коли влада не бажала подавати цілісну картину засуджених, не було чіткого розподілення критеріїв реабілітованих, особливо це стосується засуджених за зраду Батьківщини, за участь у національному підпіллі. В деяких випадках, тільки що звільнені особи потрапляли у тенета репресій.

В нових умовах ініціатива щодо реабілітації виходила не тільки з органів юстиції, до перегляду кримінальних справ залучалися самі засуджені, родичі та близькі репресованих. В більшості випадків вони вимагали відновлення історичної справедливості, вирішення матеріально-побутових питань - призначення пенсії, відшкодування, повернення відібраного майна та ін.

Продовжився процес формування нормативно-правової бази. В цей період влада звернула увагу на засуджених за політичними статтями, зрадників Батьківщини, спецпоселенців, навіть частково намагалася вирішити проблеми з депортованими народами. Проте сукупну діяльність влади визначаємо як недостатню для повної реабілітації, оскільки партійна та державна верхівка була скована сталінським спадком, в більшості випадків

прагнула ліберально реформувати радянську дійсність, проте без кардинальних змін у самій системі.

У своїй діяльності органи юстиції керувалися повноваженнями, визначеними політичним курсом. Здебільшого засуджений отримував статус реабілітованого тільки після тривалої перевірки матеріалів кримінальної справи, що пояснюється упередженістю органів юстиції та відсутністю єдиного критерію реабілітації. В порівнянні з діяльністю органів юстиції, комісії змушені були працювати швидко, через брак часу та звужені повноваження. Слід сказати, що різниця у підходах роботи викликали розбіжності у трактуванні процедури реабілітації.

ВИСНОВКИ

Опрацювавши джерела та літературу з проблеми дослідження, ми дійшли наступних висновків.

Аналіз теоретичних здобутків істориків засвідчив, що історіографія реабілітаційних процесів порівняно нова, почала формуватися з 60-х років ХХ століття. На той час провідним центром вивчення проблеми були країни Західної Європи. Ця особливість історіографічного розвитку пояснюється партійним контролем над інформацією в межах СРСР. В той же час в умовах демократії у західних дослідників склалися необхідні умови для всебічного аналізу. Не можна сказати, що в Радянському Союзі не було теоретичних напрацювань, проте вони були позбавлені критичності та об'єктивності, що так необхідно для історичного дослідження, в основному ці дослідники торкалися правових аспектів реабілітації, упускаючи причинність явища.

Тільки в умовах Перебудови, коли радянська влада визнала за необхідність відновлення історичної справедливості, було знову активізовано дослідження реабілітаційних процесів, що викликало пожвавлення серед істориків. За доби незалежності значно активізувалися дослідження карально-репресивної системи та її впливу на громадян, тому питання реабілітації неможливо було уникнути. За три десятиріччі існування української історіографії з даної тематики були зосереджені вагомі теоретичні напрацювання. Серед провідних дослідників ми можемо назвати Бажана О., Кульчицького С., Місінкевича Л., Цокура Є., Печеніну Н. та ін. істориків. Вражають своєю теоретичною цінністю серія наукових книг «Реабілітовані історією», ще один приклад комплексного вивчення даної теми.

Не тільки українська історіографія зробила успіхи на шляху дослідження подій минулого. Російська історіографія своїми працями, що написані із залученням архівних джерел та партійних документів, та охоплюють не тільки статистичний вимір реабілітації, а ще нормативно-правовий та свідомісний чинники, вражає доволі ґрунтовними висновками.

В ході дослідження використовувалася широкий спектр історичних джерел, партійні та державні документи, архівні джерела, мемуари провідних діячів того часу. В ході магістерського дослідження опрацьовані окремі фонди Державного архіву Дніпропетровської області, хоча визнаємо вірогідність того, що вони залучаються в науковий обіг не вперше, ці джерела пролили світло на особливості діяльності органів юстиції з питань реабілітації, показали відношення останніх та влади до питання сталінської спадщини.

Методологічна база визначається специфікою обраної теми та ґрунтується на наступних принципах історичного дослідження: історизм, есенціалізм, холізм, системність, науковість. Дотримання загальнонаукових та спеціально-наукових методів дозволило нам звільнити історичну інформацію від шельфу ідеології, критично охопити події 1950-х - 1960-х років.

Відповідно до отриманих результатів ми виокремимо головні висновки нашого дослідження. По-перше, реабілітаційний процес проходив в особливих умовах – не було сформовано нормативно-правову базу, що в сукупності вплинуло на відсутність єдності у розуміння головного поняття – реабілітації. До того ж реабілітації розгорнулося в умовах політичної боротьби між претендентами за владу в радянській системі, що теж визначило специфіку процесу.

По-друге, ми можемо виокремити два етапи у реабілітації 1950-х - 1960х рр. : 1953-1956 (післясталінські роки до XX з'їзду КПРС) та 1956-1964 (з моменту пожвавлення суспільно-політичних подій, спричинених XX з'їздом до відсторонення М.С. Хрущова від влади). Протягом першого етапу до реабілітації долучали представників колишніх репресивних органів, КДБ. Процес відбувався утаємничено, великий акцент робився на партійний та військових діячах. Указ 1953 року поширював широку амністію серед засуджених, проте оминав категорії зрадників Батьківщини, національне підпілля, «політичних». Після лютого 1956 р. події значно активізується, у

зв'язку зі згадкою М.С. Хрущовим існування тотальних репресій в Радянському Союзі. До реабілітації залучилися органи юстиції, до того ж самі репресовані та родичі ініціювали процес перегляду справ. Створені ревізійні комісії, як показує практика, не змогли впоратися з поставленою ціллю, причиною цього слугувало обмеженість в плані партійного контролю, відсутність чітких критеріїв реабілітації.

По-третє, не існувало уніфікованого розуміння, що таке «реабілітація». Влада розуміла її як інструмент реформування правової дійсності, з збереженням основ партії. В більшості випадків комісії через брак часу та повноважень амністували засуджених, тим самим швидко розвантажували місця позбавлення волі. Навіть самі амністовані розцінювали такий вчинок як реабілітацію, що звісно не відповідало дійсності. Повернення додому супроводжувалося боротьбою за повернення матеріальних благ, упередженим ставленням з боку пересічних громадян.

По-четверте, під реабілітацію підпадали не всі. Категорія зрадників Батьківщини, представники національного підпілля, «політичні», служителі культу отримали можливість для повноцінної реабілітації тільки в умовах Перебудови та незалежності. До того ж поза увагою залишилося політичні процеси проти української інтелігенції 1920-х - 1930-х років. Така специфіка пояснюється небажанням партії щось кардинально змінювати.

Таким чином, у цьому дослідженні було розглянуто специфічне правове явище в СРСР – реабілітацію жертв сталінських репресій. Висновки з дослідження показали, що радянська дійсність не була готова для повноцінної реабілітації. Причиною цього є те, що розпочиналася вона як політичний процес, тільки після подій лютого 1956 р. вона набула суспільно-громадських рис. Однак, роблячи спробу ревізії сталінської минулого, на світ спливали численні факти необґрунтованих репресій проти громадян, що дозволило на сучасному етапі розібратися у законодавчих питаннях визначення статусу реабілітованих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамовський В. І. Реабілітація жертв політичних репресій середини 1950-х – початку 1960х рр. : історіографія проблеми // Вісник Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2014. - № 7. - С. 19 - 27.
2. Аксютин Ю.В. XX съезд КПСС: новации и догмы / Ю.В. Аксютин, А.В. Волобуев. – М. : Политиздат, 1991. – 222 с.
3. Бажан О. Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 – на початку 1960-х років : соціально-правовий аспект / О. Бажан // Емінак. – 2015. - № 1- 2. – С. 26 -37.
4. Бажан О. «Холодне українське літо 1953 року » (проведення амністії 1953 року в Україні : перебіг, масштаби, наслідки) / О. Бажан // Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика. – 2009. – вип. 15. – С. 301 - 309.
5. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років) / О. Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1996. - №1. - С. 469-480.
6. Боффа Д. История Советского Союза. – Т.2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 гг. [Електронний ресурс] / Д. Боффа. – М.: Международные Отношения, 1990. – 632 с.: Режим доступу : https://scepsis.net/library/id_3225.html#_ftnref33 (дата звернення 30.09.18)
7. Борисов Ю. С., Голубев А. В. Политическая реабилитация в СССР (1950-1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю.С. Борисов, А.В. Голубев // Отечественная история. – 2008. - № 5. - URL : http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5757 (дата звернення 14.11.18)
8. Бурлацкий Ф.М. Хрущев: Штрихи к политическому портрету / Ф. Бурлацкий // Литературная газета. – 1988. – 24 февраля.
9. Брегеда М. В. Початок амністії та реабілітації та їх вплив на українське суспільство (березень 1953 – лютий 1956) / М.В. Брегеда // Історія.

Наукові праці. – 2011. Випуск 142. Том 154. URL : <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2011/154-142-6.pdf> (дата звернення: 14.11.18).

10. Верт Н. История советского государства. 1900 – 1991 : Пер. с фр. / Н. Верт. - Москва : Прогресс – Академия, 1992. - 480 с.

11. Верт Н. Терор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт : [пер. с фран. А.И. Пигалева]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2010. – 447 с.

12. Державний архів Дніпропетровської області (далі - ДАДО). Ф. 6478. оп. 2. № 5033

13. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 385

14. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 5015

15. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 1896

16. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. №1949

17. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 4054

18. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 5467

19. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 4354

20. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 10144

21. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 3201

22. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 986

23. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 7440

24. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 8490

25. ДАДО. Ф. 6478. оп. 2. № 9788

26. ДАДО, Ф. 19, оп. 95, № 113

27. ДАДО, Ф. 19, оп. 95, № 112

28. Директива КГБ при СМ СССР «О порядке ответов на запросы граждан о судьбе осужденных». URL : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009149>

29. Дробижев В.З. Н. С. Хрущев как политический деятель / В.З. Дробижев // Аргументы и факты. – 1988. – № 12. – С. 5-6.

30. Жарикова Н.А. Реабилитация жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине (сер. 50-х – 1991 гг.) / Н. А. Жарикова : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. – Днепропетровск, 1995. – 188 л.
31. Жемкова Е., Рогинский А. Между сочувствием и равнодушием – реабилитация жертв советских репрессий / Е. Жемкова, А. Рогинский // Международный Мемориал : [сайт]. – Режим доступа : <https://www.memo.ru/ru-ru/history-of-repressions-and-protest/rehabilitation>
32. Задорожна Л.В. Магістерська робота : навчально-методичний посіб. для студентів історичного факультету педагогічного університету. – Кривий Ріг, 2017. – 185 с.
33. Захаров Е. Правовые и социальные аспекты положения жертв политических репрессий советского периода в современной Украине / Е. Захаров // Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР : сбор. науч. статей. – Москва : Мемориал – Звенья, 2016. – С. 395 – 424.
34. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії / Л.О. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
35. Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущов : личный фактор в политике послесталинского руководства / Е.Ю. Зубкова // Отечественная история, 1995. - №3 – С. 103 – 115.
36. Історична пам'ять Дніпропетровщини : події, факти, імена : збірник статей та документів : у 5 томах / Дніпро : Науково-ред. центр Дніпропетровської обл. редколегії по підготовці й вид. тем. серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-цтво Моноліт. – Т. 5 : Криворіжжя у тенетах політичних репресій / уклад. : Є.І. Бородін, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко та ін. – 2017. – 210 с.
37. Киридон В.П. Рішення XX з'їзду КПРС як визначальний чинник інституціоналізації партійно-державної номенклатури Української СРС в умовах десталінізації / Киридон П.В. // Спеціальні історичні дисципліни. - 2011. - №18. - С. 81-86.

38. Кульчицький С.В. XX з'їзд КПРС - переломний пункт в історії радянського комунізму //Український історичний журнал. - 2006. – № 2. – С. 121 – 122.
39. Кульчицький С.В. Спроба реформ (1956 – 1964 рр.) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С. 102 – 126.
40. Кульчицький С.В. Спроба реформ (1956 – 1964 рр.) / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С. 71 – 103.
41. Марк Э. Невозможная реабилитация. Ревизионные комиссии 1956 г. и неопределенности «оттепели» [Електронний ресурс] / Э. Марк // Восточная Европа. – 2007. - № 6. – С. 369 – 385. Режим доступу : <https://shalamov.ru/research/61/17.html>, вільний.
42. Місінкевич Л.Л. Процеси реабілітації в Україні жертв репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття : історико-соціальний аспект : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня док. істор. наук : спец. 07.00.01 Історія України / Л.Л. Місінкевич. – Чернівці, 2010. – 48 с.
43. Місінкевич Л. Л. Реабілітації жертв державного терору (середина XX – початок XXI століття) : історіографія проблеми // Історія України : маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей). – Київ, 2007. – Вип. 35. - С. 347 - 368.
44. Місінкевич Л.Л. Соціальна адаптація жертв політичних репресій в 50-ті – 60-ті роки XX століття / Л.Л. Місінкевич // Питання історії України : Збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006, Т. 6. – С. 71-76.
45. Місінкевич Л. Л. Висвітлення процесу реабілітації жертв політичних репресій у працях зарубіжних та вітчизняних дослідників / Місінкевич Л. Л. // Краєзнавство. - 2002. - №1. - С. 60-63.

46. Наумов В. П. К истории секретного доклада Н. С. Хрущева на XX съезде КПСС [Электронный ресурс] // Новая и новейшая история, 1996. - №4. URL : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/ANTIST.HTM>
47. Наумов В. П. Борьба Н. С. Хрущева за единоличную власть / В.П. Наумов // Новая и новейшая история, 1996. - № 2. – С. 10 - 30.
48. Опенкин Л. А. Оттепель: как это было. 1953–1965 гг. / Л.А.Опенкин – М., 1991. – 64 с.
49. Печеніна Н.А.Регіональний вимір реабілітації 1950-х років в Україні (на матеріалах Державного архіву Дніпропетровської області)/ Н.А. Печеніна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія Історія. – Тернопіль, 2013. – Вип.2. – Ч.2. – С.91–94.
50. Пихоя Р. Медленно тающий лед (1953 -1958 гг.) / Р. Пихоя // Международный исторический журнал. – 2000. - № 7 (январь - февраль).
51. Путилова Е.Г. История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953 – начало 2000-х гг.) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.02 Отечественная история / Е.Г. Путилова. – Екатеринбург, 2011. – 30 с.
52. Протокол совместного заседания Пленума ЦК КПСС, СМ СССР и Президиума ВС СССР от 5 марта 1953 года [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://eao.memo27reg.org/protokol-sovmestnogo-zasedania-plenuma-ck-kpss-sm-sssr-i-prezidiuma-vs-sssr-ot-5-marta-1953-goda>
53. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 1. Март 1953 - февраль 1956. [Электронный ресурс] / Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. — М.: МФД, 2000. - 503 с. Режим доступа : <http://istmat.info/node/57738>.
54. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. В 3-х томах. Том 2. Февраль 1956 – начало 80-х годов /

Сост. Артизов А. Н., Сигачев Ю.В., Хлопов В.Г., Шевчук И.Н. - М.: МФД, 2003. - 503 с.

55. Реабилитация. Политические процессы 30 – 50- х годов / под ред. А. Н. Яковлева. – Москва : Издательство политической литературы, 1991. - 461 с.

56. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : У 2 кн. / Упорядники : Є.І. Бородин, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн. 1 – Дніпропетровськ, Моноліт, 2009. – 880 с.

57. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область : У 2 кн. / Упорядники : Є.І. Бородин, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.2 – Дніпропетровськ, Моноліт, 2009. – 880 с.

58. Савицкий В. М. По поводу уголовно – процессуальных гарантий права невинного на реабилитацию [Электронный ресурс] / В.М. Савицкий // Советское государство и право, 1965. - №9. С. 48 – 56. Режим доступа : <http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1170502>.

59. О культе личности и его последствиях. Доклад XX съезду КПСС [Электронный ресурс] // Известия ЦК КПСС. – 1989 г. - № 3. – Режим доступа : http://lib.ru/MEMUARY/HRUSHEW/kult.txt_with-big-pictures.html,

60. XXI съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 27 января - 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет [Электронный ресурс]: в 2 томах - М.: Политиздат, 1959. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/docs/da/s21/index.html>.

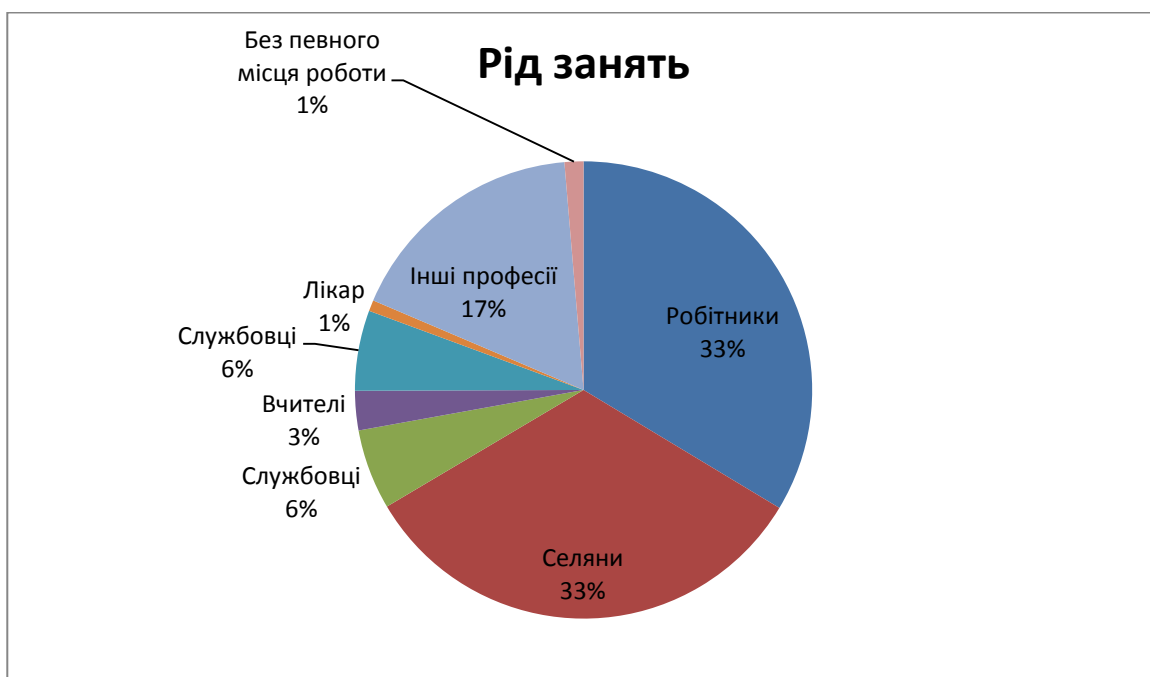
61. XXII съезд Коммунистической Партии Советского Союза. 17–31 октября 1961 года. Стенографический отчет [Электронный ресурс]: в 2 томах — М.: Политиздат, 1962. – Режим доступа : <http://militera.lib.ru/docs/da/s22/index.html>

62. Цокур Є.Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 - 1964 роках : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 Історія України / Є.Г. Цокур. - Запоріжжя, 2000. – 38 с.
63. Цокур Є.Г. Проблеми реабілітації жертв політичних репресій в Україні в другій половині ХХ століття [Електронний ресурс] / Є.Г. Цокур. – URL : http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/9/13.pdf
64. Хлевнюк О. Л. П. Берия : Пределы исторической реабилитации / Исторические исследования в России. – Москва, Аиро - ХХ , 1996. - С. 139 - 155.
65. Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания) : у 4 т. [Электронний ресурс]/ Москва : Московские Новости, 1999. – Т. 2: 1999. Режим доступа : http://www.hrono.ru/libris/lib_h/hrush00.php.
66. Шаповал Ю. І. М.С. Хрущов. Нарис політичної діяльності // Український історичний журнал. 1989. №1. С. 103 – 115.
67. Шелест П.Э. Да не судимы будете. Дневники и воспоминания члена политбюро ЦК КПСС [Электронний ресурс] / П.Э. Шелест. – Москва : Центрполиграф. – 2016. Режим доступа : http://loveread.ec/view_global.php?id=54936.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Статистика реабілітованих за категорією «рід занять»

ДОДАТОК Б

Статистика реабілітованих за партійним статусом

ДОДАТОК В

Статистика реабілітованих за роками реабілітації

